

СРПСКИ ПРОБЛЕМИ
СЕРИЈА НАЦИОНАЛНИХ СПИСА

І. С В Е С К А

НАЦИОНАЛНЕ МАЊИНЕ
У СРПСКИМ ПРЕДЕЛИМА
ДЕМОГРАФСКО-ЕТНОГРАФСКА СТУДИЈА

Проф. Л. М. К О С Т И Ћ

ТОРОНТО 1961

ИЗДАЈЕ СРПСКИ КУЛТУРНИ КЛУБ “СВ. С А В А”

КАНАДА

Штампа: ФРАТЕРНИТИ ПРЕС
299 Кинг Стрит Вест, Торонто, Онтарио, Канада

УВОДНА РЕЧ

Српски Културни Клуб “Свети Сава” у Канади имао је давно намеру да допринесе нешто публицистичкој делатности српске емиграције, јер на том пољу се много може национално радити и само тај рад може да остави трајне резултате.

При томе су разне манифестације публицистичког рада биле испитиване. Помишљало се на издавање једног часописа. Али је искуство показало да растурање периодника веома тешко иде; поред тога, овакви часописи, билтени итсл. немају трајну важност, нити се чувају за дане који могу наступити. Различитост грађе их, свакако, чини интересантнијим, занимљивијим, али пролазним и лако заборавним.

Књиге, штампане књиге, су несумњиво најсушнија потреба наше емиграције, књиге које расправљају национална питања, пружају грађу и материјал за одбрану српских националних интереса, одржавају будно национални дах емиграције.

Из тих разлога ми смо се одлучили да пружимо српској националној публици у слободном свету збирку под називом “СРПСКИ ПРОБЛЕМИ”, у којој би се третирали разна питања из наше националне тематике. Свака књига би била посвећена једној теми.

У том циљу смо се обратили нашим познатим писцима у емиграцији, и неки од њих су пристали да нам пруже материјал за ову делатност. У првом реду наш најпопуларнији писац у слободном свету професор г. Лазо М. Костић. Г. Костић је наш најпризнатији статистичар, и до рата је тако сматран и у земљи и у иностранству. У иностранству је још и данас најпознатији и најпризнатији статистичар-научник међу Југославенима. Он је, као такав, редован члан Међународног статистичког института у Хагу (Холандија) и то још од јануара 1929 године; он је редован члан Економетриског института у Чикагу, Америчког статистичког удружења у Вашингтону, Немачког статистичког удружења, Италијанског удружења за Економију, Демографију и Статистику, итд. Ова национална статистичка удружења су га бирала за члана махом после Рата и то увек по њиховој иницијативи.

У првом нашем броју он излази пред публику са својим радовима из етничке статистике под насловом “Мањине на српском етничком територију”. Као друга књига дошла би студија о југословенским народностима, онда о држању Срба и Хрвата за време последњег рата, после о Српском Дубровнику, затим “Етнички односи Српске Војводине” итд.

Наша је намера да књиге издајемо у размацама од четири до шест месеци, тако да годишње изађу две до три књиге.

Сматрамо да српском народу можемо само онда помоћи, и данас у борби за слободу и опстанак и сутра у миру за напредак и благостање, ако поред наше спремности за борбу и жртву, познајемо темељно и његове проблеме. Само они проблеми који се познају могу се успешно решавати и решити.

Износећи их пред српску националну емиграцију ми вршимо један део послова због којих смо у емиграцији остали.

Не сумњамо да ћемо у нашем раду имати доста тешкоћа и доста противника.

Тешкоће нас зауставити не могу, а за помоћ и пуну подршку ми рачунамо на наше пријатеље и једномишљенике широм српске емиграције.

Априла 1961, Канада.

Илија Лукић

ПРИСТУП

Ја сам почаствован позивом Српског културног клуба Св. Сава у Канади да им пружим материјал за њихове едиције под називом “Српски Проблеми”. Са члановима Клуба сам у честој преписци, и они знају за обиље материјала којим располажем. Ја им га усрдно стављам на расположење. И ја се надам, као и сами чланови Клуба, да ће едиције Клуба одмах задобити поверење и наклоност емигрантске српске публике.

Прва свеска ове едиције посвећена је етничким (националним) мањинама на српској територији. То је једна првенствено демографска, а затим етнографска студија. Базира углавном на бројевима, због чега би се могла назвати и статистичком студијом. Али Статистика је метода обухватања појава у друштву, најпоузданија и најприкладнија метода. Метода којом само упућени могу да се служе, као што се и у другим областима људске делатности само упућени и посвећени могу да служе прецизним инструментаријама.

То не би требало ни спомињати. Али у једном канадском листу који се штампа ћирилицом, у једном нападу на мене инсценираном од “вршиоца дужности уредника листа” (иначе познатог агента), писао је један неуки “офицер” како је статистика делатност четних ћата. Пошто се Статистиком баве у емиграцији само два лица, ја и г. Радоје Л. Кнежевић (ја као “професионалиста”, а он као веома успешни “аматер”), то се јамачно тим написом хтело г. Кнежевића и мене упоредити са четним ћатама. Г. Кнежевић је сада уредник тога листа и надамо се да ће ствар извести на чистину.

Овде се, нажалост, нису могле описати све мањине на српском етничком подручју, јер би излагање далеко прешло замишљени оквир списка. Дати су описи само мањина које су нам импортиране са истока или са југа; оријенталне, балканске мањине. Остале се скоро све налазе само у Војводини (маџарска мањина, немачка, словачка, украјинска итд), па ће се о њима засебно говорити, вероватно у спису посвећеном Српској Војводини. То ће бити утолико zgodније, што се онда свака мањина, и све оне заједно, могу ставити у релацију са српском већином.

Један део овог материјала био је дат у српским емигрантским новинама (Слободи и Канадском Србобрану), али је овде сав прерађен, заокругљен, систематизован. Већи део се први пут овде објављује и само овај рад може да пружи пуну и јасну слику етничких мањина на великом делу српске територије.

А следећа свеска — ако Бог да — биће посвећена питању југословенских народности у данашњој Југославији. И о томе сам доста писао по новинама, али ће у свескама да се дају заокругљене целине (као и овде), са бар половином потпуно новог материјала. И то ће бити демографско-статистичка студија базирана на статистици.

Мислим да су ови проблеми проучени довољно, да је набављена с тешком муком сва потребна литература и други извори, и да ствар неће рамљати.

У тој нади ја поздрављам доброхотног читаоца.

Швајцарска Сретеније 1961.

Л. М. КОСТИЋ

I. ДЕМОГРАФСКИ И ЕТНИЧКИ ОДНОСИ ОБНОВЉЕНЕ СРБИЈЕ.

A) ОПШТЕ ДЕМОГРАФСКЕ ПРИЛИКЕ ВАСКРСЛЕ СРБИЈЕ

I.

Обновљена Србија у почетку XIX века имала је мало становништва. У средњем веку изгледа да је она била доста насељена, за време деспота још више, али се после број становника стално смањивао. Разлози су били многоврсни (турска насиља, помори услед кужних болести итд.). Ратови су нарочито пустошно деловали на демографске прилике Србије, највише изложене провинције Балкана.

Један од најразорнијих ратова вођених на њеном земљишту био је такозвани Бечки или Велики рат (1683—1699). За време овога рата дошло је до познате Велике сеобе, када се из уже Србије иселило преко Саве и Дунава неколико хиљада породица. Нови Аустро-турски рат 1716—1718 године још више је умањио ионако разређено становништво. После овога рата Аустрији је припала територија између Београда и Западне Мораве. Убрзо после окупирања ове територије аустријске власти извршиле су пребројавање становништва. То неки зову пописом, што је сасвим погрешно. Попис становништва је стручан термин за операције засниване на принципима Статистичке методологије. Ње тада није било. Тада су вршене тзв. конскрипције, примитивно и тендециозно пребројавање у војном и економском (прехрандбеном) циљу. Но ипак се не може тим конскрипцијама оспорити свака важност. У погледу укупног броја прилично су блиске стварности.

Елем, укупно, почетком 18 века тај део Србије (без Тимочке Крајине) могао је имати највише 100.000 становника, односно 4—5 душа на један квадратни километар. Аустријске власти су после пописа извршеног 1718 године утврдиле да је тада у Србији било свега 2456 породица, 412 настањених и 342 ненастањених села. После поновног освајања северне Србије од стране Турака (1739) дошло је до масовног насељавања ових крајева из околних области Турске. То насељавање настављено је и за време Првог устанка, тако да је, према доста поузданим подацима, око 1810 године

Србија (односно подручје Београдског пашалука) могла имати већ око 500.000 становника.

После пропасти Карађорђево Србије (1813) тај број је опет знатно спао; много је становништва побијено, а друго се разбежало и по земљи и ван земље. Срем је био пун избеглица из Србије.

Кад је Милош стабилизирао своју власт, већ су Србију населили били многа добегла лица (поред староседелаца). Администрација је почела била да врши и “пописе” становништва (махом пореских глава, огњишта итсл.). Резултати њихови су саопштавани у Државописима и осталим публикацијама званичне Државне статистике у току целог XIX века. Они се сматрају званичним подацима, мада се у њихову пуну аутентичност бар у почетку може сумњати. Ипак је њихова релативна важност прилично корисна.

Као прва година из које се саопштавају бројеви становништва Србије важи година 1834, кад је Милошева Србија већ била заокружена до Тимока. Она је у скоро истом територијалном опсегу остала све до 1878. Ми ћемо те бројеве репродуковати у округлој форми хиљада (јер се у појединостима разилазе). Тако је било

Године Укупно становника Србије

1834 668.000

1846 913.000

1850 929.000

1854 985.000

1859 1,078.000

1863 1,108.000

1866 1,215.000

1874 1,353.000

Новоприсаједињене области 1878 бројиле су мало изнад 300 хиљада становника, тако да је Србија имала

Године Укупно становника

1884 1,901.736

1890 2,185.448

1895 2,341.675

1900 2,529.196

1905 2,724.859

1910 2,922.058

Сад су ово све резултати правих пописа извршених по свим правилима тадашње статистичке методологије.

Прогрес је био рапидан: за 26 година преко милион вишка, преко трећине прираштаја.

На тадашњој територији (Предкумановској Србији) било је после становништва:

Године Укупно становника

1921 2,819.368

1931 3,515.258

1948 4,099.272

1953 4,458.394

Запажа се јасно страхан пад код првог пописа, као последица Првог светског рата.

Тој Србији, коју сад зову “Ужа Србија” придодати су одн. задржани су од ослобођене територије 1912/1913 само још шест срезова Санџака (остали су придодати Црној Гори) са укупно 170 хиљада становника, срез Бујановац на северу Македоније са нешто више од 70 хиљада становника, и неколико села на истоку, са два среза добивена од Бугарске 1920, са укупно становништва 60 хиљада. То је све што је комунистички режим Броз—Ђилас—Пијаде—

Кардељ признао победоносној Србији из балканских ратова и Првог светског рата.

Са тим областима, данашња “Ужа Србија” је имала

Године Укупно становника

1921 2,601.044

1931 3,265.177

1948 3,798.229

1953 4,065.747

Као што се види, све те Србији признате области износе данас мало мање од четиристо хиљада становника.

Према провизорним резултатима пописа од 31 марта 1961 “Уже Подручје” Србије имало је укупно становника 4,814.100. Скоро истоветан пораст је био између првог и другог као између другог и трећег пописа (око 360 хиљада становника, за 10 година преко 700 хиљада).

II.

У тзв. “ширу Србију” спадају још два предела, један на југу, други на северу “уже Србије”. Први су назвали Тито— Ђилас—Пијаде: “Аутономна Косовско-метохијска област”, други “Аутономна покрајина Војводина”. Прву област је цео свет раније звао Стара Србија, а другу Српска Војводина.

Прва је састављена из два предела: Косова и Метохије (укратко је означавају “Космет”), друга из три некадашње жупаније, у ствари из три дела некадашњих жупанија: Баната, Бачке и Срема.

Области на југу нису статистички пописиване до доласка Србије. Од тада, њихово становништво се рапидно множи. Оно је износило:

Године	Косово	Метохија	Укупно
1921	252.149	186.861	439.010
1931	323.388	228.676	552.064

1948	434.928	291.267	726.195
1953	487.680	321.554	809.234

Пораст је већи него игде у држави. Од ослобођења, 1912, до данас ово становништво се подвостручило.

Војводина, међутим, показује једну од најмањих стопа прираштаја у држави. Подаци према садашњој области израчунати су све до 1869 године унатраг и приказани по десетогодиштима (у књизи Становништво Народне републике Србије од 1834—1953, Београд 1953). Мораћемо се овде ограничити само на неколико година. Према томе имали су становништва:

Године	Банат	Бачка	Срем	Војводина
1869	463.674	507.723	188.180	1,159.577
1910	552.887	682.876	290.141	1,525.904
1921	561.958	755.117	274.099	1,571.174
1931	585.549	779.896	304.478	1,669.923
1948	609.158	805.599	287.742	1,702.499
1953	632.619	830.723	321.026	1,784.368

За последњу годину, 1953, резултати су свуда провизорни; дефинитивни се ипак неће много разликовати од њих (управо незнатно).

Тако је дословно стојало у првобитном тексту овог рада како је у штампарији и сложен. За време коректуре имао сам већ дефинитивне резултате пописа (у књизи “Попис становништва 1953. Књ. I. Витална и етничка статистика. Београд 1959. Издање Савезног Завода за Статистику”). Према њему Космет је имао 808.141 становника, а Војводина 1,712.619. У Старој Србији је разлика управо никаква, у Војводини нешто већа.

Помало расте то становништво, али ипак расте (ово је демографски здрав пораст). Пре сто година, данашња Војводина је имала бар толико становништва колико кнежевина Србија тога доба; данас их “ужа” Србија има далеко више него двоструко. Банат је знатно слабије напредовао у броју

становништва него Бачка и Срем; ови држе процентуално корак у порасту. Изгон Немаца није начинио бројну пустош; убрзо је надокнађен новим насељавањем. Емиграција Турака у Старој Србији се уопште статистички не запажа (мада је била јако бројна).

Према провизорним подацима пописа од краја марта 1961, саопштених маја 1961, Косово и Метохија су имали 963.565 становника, а Војводина 1,851.448. Тенденција пораста је остала иста као и између прва два пописа.

Б) ЕТНИЧКИ ОДНОСИ ВАСПОСТАВЉЕНЕ СРБИЈЕ.

I.

Данас је “ужа” Србија једна од национално најчистијих области света; мањине су тако незнатне да се једва запажају. Али није било увек тако. Кад се Србија ослободила, почетком XIX века, било је у њој јаке шароликости националне. Било је разног милета. Несумњиво су Срби, који су државу извојевали и образовали, сачињавали њен најглавнији део, чак њену огромну већину. Али је било и инородних елемената у доста великом броју.

Тај број и њихову релацију није могуће сазнати. У првој половини 19 века није било националитетне статистике ни у културним државама Запада, а камоли у тек ослобођеној Србији сељака и аналфабета. Накнадно се могу само дати апроксимативни бројеви или боље рећи заокругљене процене. Без грешака то не може бити. Али ако стручно лице приђе том послу, без тенденције и предрасуда, може грешке свести на најмању меру. Статистичар има разних “упоришта” да на њима своје процене базира.

Ја сматрам да је при крају прве Милошеве владавине, око 1840, кад је Србија бројила 800.000 становника (нешто мало више), четвртина тога становништва било инородно, или, како то данас кажемо, претстављало “националне мањине”. То значи да је на 600.000 Срба било 200 хиљада Несрба. То је био у исто време максимални апсолутан број мањина које су икад у Србији постојале.

У релативним бројевима (у процентима) било их је раније још више, можда и пуна трећина у првим деценијама Милошеве владавине. Њих је било затечених, али такође и новодошлих. Јер Милош испочетка није гледао (није ни могао гледати) толико на националан моменат колико на верски. Он је примао све православне без обзира које су народности били тада.

Које су то мањине биле? Углавном Власи и онда Бугари по селима, а по варошима Цинцари, Грци и Јевреји. Ван насеобина, углавном као номади, живели су Цигани. То су биле етничке мањине Србије. Још треба прибројити Турке. Они су се најбоље распознавали, најјасније уочавали, највише су падали у очи. Познати историчар Милошевог времена др. Михаило

Гавриловић писао је у свом монументалном делу Милош Обреновић, књ. II, (1821—1826), Београд 1909, Стр. 253 ид.:

“Оно што је углавном давало физиономију унутрашњим односима у Србији, то је у првом реду њено двоструко становништво: Срби и Турци ..

Ту је Михаило Гавриловић много упроштавао, па и грешио (упроштавањем компликованих односа увек се греши). Било је мањина далеко јачих него што су били Турци. Сем тога, Турци су највећим делом живели по градовима, који су били у турској власти, и у предграђима, о чију су се власт Срби и Турци препирали. Тако нпр. поред “царског града”, тврђаве Београда, под стварном турском влашћу задуго је била и сама београдска варош, где је било више инородног но српског становништва. Савамала је била ван варошког шанца и готово сва насељена од српских занатлија, ситних дућанцијатрговаца, аргата, сезонских радника и шегрта. У савременим списима и документима она се, до 1830 године отприлике, помиње махом као село, иако је уствари била једно од београдских предграђа.

Иначе, нарочито до 1830, кад је српска управа око градова била веома ограничена, не желећи турску власт, гро српског народа живео је по селима, а само незнатан део становао је и по турским паланкама, варошима и градовима. Градско становништво чинили су махом Турци, али је сем њих било и много грчких и цинцарских породица, досељених чак и из Мореје, Тесалије, Епира, затим Македонаца углавном из југозападних крајева, појединаца Бугара из Рушчука, Пловдива, Трнова, Пазарцика, поред Срба из крајева данашње јужне Србије, Косова и Метохије. То је нарочито важило за Београд, главни град пашалука. Тек после 1830 године почели су да у Београд јаче придолазе и србијански сељаци, као и у остале вароши и паланке, где су за кратко време сасвим потисли Турке. Отада су се у Београд јаче насељавали и Срби из Војводине, босанско-херцеговачке избеглице, Јевреји, Немци, понешто Чеси, Мађари и Италијани. Иако су у то време Срби преузели политичку управу у граду, трговачки и пословни језик је био углавном грчки, а дошљаци из Аустрије уносили су средњоевропску ношњу, занате, навике, што је са преосталом турсколевантиском архитектуром града

давало врло живописни карактер београдској вароши и нарочито њеној чаршији.

Становништво које је живело под турском влашћу не би српска статистика обухватила све да се и обављала на модеран начин. Под српском влашћу Турака је било мало.

Тај прилично велики проценат националних мањина све се више смањивао, и то стално и конзеквентно. Смањивао се највише услед нових прилива Срба. Ови су у буљуцима надлазили из свих српских крајева и то у знатним бројевима. Највише из Старог Раса, из Црне Горе, из Македоније, из Херцеговине и Босне, а затим и из Војводине и других српских области.

Велики француски географ и балканолог Ами Буе писао је у својој књизи “Европска Турска” 1840 (IV свеска, стр. 156), да за време Милошево “ниједан српски сељак не напусти своју отаџбину, већ, сасвим супротно, за мало година становништво се сасвим умножи емиграцијама Срба из пашалука Новопазарског, из Рашке и Босне, а такође и тражењима Бугара да се населе. У овом моменту још, та се емиграција наставља”.

Још пише Ами Буе, под сасвим свежим утисцима посете Србији (II књига реченог дела, цтр. 7—8):

“Пошто ниједан закон не забрањује Турцима (мисли на турске поданике, ЛМК) да мењају своје обитавалиште, усељавају се у Србију поглавито Босанци и Бугари. То је довело до уговора између кнеза Милоша с једне стране и везира београдског, босанског и видинског с друге стране. 1830 године и 1836 дошло је много Бугара, а 1836, као и раније, много Босанаца. 1830 је београдски везир тражио од Милоша да забрани масовно усељавање Бугара, али је он најавио да су ти досељеници и онако изгубљени за Турску, јер ће отићи у Русију. И тако су остали. 1839 наилазе многи Црногорци натерани глађу.”

На страни 31 исте књиге пише Ами Буе: “Ни дезертере (нпр. мађарске) није Србија хтела да враћа; она, желећи да земљу људством испуни, отвара врата свима који нису починили неки велики злочин”.

Пруски гардиски официр Пирх казао је у свом опису Србије 1829 године (I књига, стр. 193): “Срби рађе гледају имигрирање марљивих Бугара него Влаха”.

У II књизи, стр. 276, стоји: “Бугари, најмање ратоборни међу свим (хришћанским у Турској) народима, напуштају своја седишта и селе се; Бесарабија и Србија добивају у њима масу вредних рука за пољопривреду”.

У чувеном Реклијевом Географском приручнику (на француском) стоји (I књига стр. 288): “Бугари су дошли привучени српском слободом”.

У малопре цитираној књизи Михаила Гавриловића (“Милош Обреновић”) стоји:

“Становништво је расло прилично брзо, јер је земља била широм отворена насељеницима из суседних пашалука и Аустрије, којима је Милош поклањао опустеле баштине и допуштао им да крче шуме... ”

Француски публицист Жан Убићини писао је шездесетих година прошлог века (“Кнежевина Србија”), стр. 446: “Цени се на 15 до 18 хиљада лица број Срба који су из Аустрије емигрирали у Кнежевину у току године 1863”. Дакле, у току само једне године, и то из Аустрије, којој још Босна није припадала.

У Србији је већина, огромна већина становништва пореклом ван те области.

Наука сматра да старинци не чине ни 10% српског становништва (Герхард Геземан и други, српски писци). Па ипак, становништво је постепено апсорбовано, прилагођавано приликама и стопљено најзад у јединствену целину.

Ево шта о томе пише Јован Цвијић: “Ма одакле долазили, ови се досељеници нису груписали према области одакле су дошли, осим у неким деловима западне Србије. Њихово мешање и стапање са старим становништвом било је у толико тешње...” “У Шумадији је згуснута снага свих српских земаља, како динарских тако и косовско-вардарских...” (Балканско Полуострво и јужнословенске земље, књ. II. стр. 37 и 43).

Србија је, заиста, и етнички као и духовно, претстављала целокупно Српство.

Може се слободно тврдити да сав имигрантски прираштај становништва, који је дуго времена био јачи него природни прираштај (настао вишком рођених над умрлима), од средине прошлог века не садржи уопште странце и Несрбе. Пошто се само Срби досељавају а мањине остају стационарне, то и њихов удео у укупном становништву стално опада, чак кад би њихов апсолутан број остао исти или се нормално мењао. Али није било ни то: мањине су се снагом социолошких закона распадале и на још један начин: оне су биле апсорбоване од већине. Тај процес видимо свуда у свету, он није могао ни код нас да не дође до изражаја.

Прво су, сасвим природно, асимилирани Бугари. Они су по језику били Србима најближи, по вери истоветни. Сем тога нису имали још ни свести о својој националној посебно сти. Тако су десетине бугарских насеља у Источној Србији без икаквих административних мера, без икакве принуде или чак сугестије, посрбљени. Њихови потомци се данас вређају кад им ико само наговести да су бугарског порекла. (Истоветан је случај са српским насељима у Бугарској. Читао сам код самог Јиричека, најбољег познаваоца тих прилика, да је било компактних српских села у западној Бугарској, нпр. село Брачевац на десној обали Тимока). Историчар Каниц тврди да су Крајину и Црну Реку претежно насељавали Бугари у првој половини прошлог века, “а данас су, уколико нема Влаха, потпуно србизирани” (I књ. Краљевине Србије, стр. 96). Каниц је навео неколико бугарских насеља кад је путовао кроз те крајеве шездесетих година прошлог века: Корито, Вратарница, Големи Извор у Тимочком Крају, Милушинац и Шарбановац у Нишком. Али сам тврди да се “ниједна народност тако лако не стапа са српском као бугарска, што објашњава сродност језика и вере”. Последњег рата сам наишао на једно раније бугарско село у непосредној близини Свилајнца, но нико од тих становника није желео да се то зна (околна српска села су то наглашавала).

За њима су најлакше асимилирани Грци и Цинцари по варошима. Њихов је број био веома мали (знатан је био њихов утицај на јавни живот, као што су снажна била њихова финансиска средства). Нећу претерати ако њихов

укупан број обележим са једним процентом у средини прошлог века (тј. са 10 хиљада лица). Пре ће бити тај број мањи него већи. Мада су Грци и Цинцари два особена народа, у нашим градовима нису претстављали два света већ један једини. И Цинцари су говорили грчки или бар покушавали да говоре грчки, узимали су се између себе и заједно иступали политички и финансиски. Вере су били православне, и једни и други, а пошто грчког богослужења и грчке јерархије није више било, они су такође добровољно и спонтано напустили сваку своју особеност и изједначили се са Србима. Асимилација је била потпуна и брза, без икаквих потреса.

Затим је дошло прилагођавање Јевреја. Код њих је извршена национализација, али не и асимилација. Они су се у многим виду разликовали од Срба: у вери, у раси, у предању, у језику (већина је код куће говорила шпански). Процес национализације трајао је дуго, али је било такође спонтан и по резултату потпун. Ови Јевреји су сами говорили да су Срби “Мојсијеве вере”, и вређали би се кад би им то неко оспоравао. Ни њих није било много више него Грка-Цинцара.

Остале су само још две групе, али бројно јаке, које су упорно одржавале своју посебност. То су Власи и Цигани. Срби нису ништа чинили да ове групе изједначе са собом. Шта више, код Цигана су показивали отворену аверзију према томе, није им било пријатно никакво мешање са овима.

И те групе су одржале своју посебност све до наших дана. Оне су почетком овог века биле скоро једине мањине Краљевине Србије (било је и нешто Турака у областима ослобођеним 1878, али бројно веома мало, још мање Арнаута).

II.

1878 су припојена Србији четири доцнија најјужнија округа са Нишом. У њима је било много иноверије, нарочито Арбанаса и Турака. Сходно тадашњим обичајима, краљ Милан је извршио чистку и тај предео скоро сасвим очистио од туђег милета, нарочито муслиманског. Остало је нешто мало Албанаца, покоји Турчин у градовима (које је Сремац онако сликовито описао), и мноштво Цигана, које нико други није хтео да прими. С друге

стране је ту насељено становништво свих српских крајева, посебно из Црне Горе.

То је нарочито био случај са Топлицом, која је скроз сва наново насељена, махом Црногорцима. Али је јако насељена и тзв. Врањска Котлина. Како су ослобођењем од Турака сељаци ове области стекли националну слободу и постали власници земље, у њу су почели долазити у већим групама досељеници са југозапада, југа и југоистока, тј. из оних наших области који су до 1912 године остале у Турској. Тада је Врањска Котлина примила нарочито много српских досељеника из Горње Пчиње, околине Прешева, околине Гњилана, Новобрдске Криве Реке и др. За потребе досељеника тада су у Врањској Котлини оснивана и нова села.

Исти процес који се вршио у старим окрузима Србије, врши се од 1878 и у новим. То је допринело јако много националној чистоти и, несумњиво, онако успешно вођеном Српскотурском рату 1912. Па ипак, овај поступак Миланов је јако критикован, бар у моје доба. (Вероватно није одма, и није јавно). О томе се повлиже говори у претпоследњем одељку ове свеске посвећеном Арбанасима.

III.

Све нам се то напоследку светило кад смо 1912 ослободили Стару Србију и Македонију. Срби су били ту јако проређени, местимично чак потпуно истиснути из својих старих постојбина. Наишли смо на огромне националне (етничке) мањине, које се нису могле лако асимиловати.

Несумњиво би се у много чему успело да је остала Србија, било она до 1918, било повећана. Али ови крајеви нису ни три године били под чистом влашћу Срба; онда су били окупирани од непријатеља који је мањине повлађивао (као што је све повлађивао на штету Срба), и напоследку се нађоше у “Југославији”, која је донела собом још читаве милионске мањине. Тада су Паришки уговори о миру (Сен-Жерменски и Трианонски) предвидели међународне гаранције за заштиту мањина (иако не директно оних у Јужној Србији).

Нађосмо се у небраном грожђу, нађосмо се пред скоро нерешљивим проблемом. А тај проблем ће овде да се или опише или бар скицира (код неких мањина опише, код других скицира), јер немамо о свима једнако сигурне и обимне податке, а поред тога не сматрамо опортуним о свему све јавно изнети.

Но рећи ће се доста; материјала имамо за емигрантске прилике довољно. За неке мањине чак и сасвим исцрпног.

При томе задржаћемо се на мањинама које или данас нешто значе (бројно и политички) или су значиле некад.

О Бугарима неће више бити речи, ни о Грцима, којих у целој Југославији нема више од две хиљаде. Те две мањине не претстављају етнополитички проблем. Где он постоји, неће се мимоилазити.

II. ВЛАСИ И СРОДНЕ ЕТНИЧКЕ ГРУПЕ.

А) ВЛАСИ У СРБИЈИ.

Са првим проширењем Србије почетком тридесетих година прошлог века појавио се и један етнополитички проблем за њене управљаче, који није нестао ни до дана данашњега. Али сви знаци говоре да ће ускоро нестати.

Реч је о насељима влашким у северо-источним деловима Србије. Како су се ту населили и кад, ја не знам (да ли су домороци, доцније насељени итд.?) Гардиски пруски официр Пирх пише у свом путопису по Србији (I, 287) још године 1829: “Власи су дошли у Србију по позиву српске владе, да би се источни предели населили и обрадили”. За цело време Србије XIX века они се срећу и запажају. Ами Буе је писао 1840 (у своме делу “Европска Турска”, II том, стр. 8): “у Крајини има око 50 влашких насеља, а у области Кључа око 30 села готово искључиво влашких, који су ту (Власи) постепено надоместили Словене, као што доказују имена заселака”. Њих је дакле још испочетка у Србији било доста и број лица влашког језика и влашког порекла био је знатан. Процентуално, пак, био је чак тегобан. Али, као што је у прошлом одељку речено, тај проценат се стално смањивао, док су апсолутни бројеви варирали али не много, све до последњих година, кад је наступио један формалан пад, суноврат.

Последњи попис становништва у Југославији нашао је у Србији свега 28 хиљада Влаха. (Попис је извршен 1953, али се сад тек, и то постепено, саопштавају резултати етничке статистике.) Овако мали број Влаха није никад досад био забележен, и зато га треба статистички осветлити. То опет захтева да се оде мало у прошлост.

Претпоследњи попис, извршен пет година раније (марта 1948), нашао их је преко 93 хиљаде. Први попис извршен у Краљевини Југославији јануара 1921 нашао је у самој преткумановској Србији скоро 143 хиљаде Влаха.

За 1931 немамо података, али тешко да је било разлике између тога пописа и претходног, из 1921.

Откуд ове страшне диференције? Оне су делом методолошког карактера, а делом почивају на национално-политичкој преоријентацији.

Методолошког карактера утолико, што пређашње статистике и Србије и Југославије нису питале ко је какве народности већ којег је језика. Сви који су рекли да код куће говоре влашки, да им је то матерњи језик, сматрани су за Влахе. То је тзв. објективни критеријум, одн. утврђивање симптома место саме појаве. У комунистичкој Југославији је усвојен субјективни критериј: свако може да означи своју народност како хоће без обзира на језик који говори.

И Власи су то канда користили у највећем опсегу да се обележе као Срби. Сад кад им је први пут признат статус мањине, кад су добили право на своје школе итд., сад одједном неће да су Власи већ Срби.

Ја, нажалост, не могу из даљине да упознам интимне разлоге тој појави. Али да је она истинита, не може бити сумње. Данашњи режим смањује број Срба гдегод је то могуће и парадира са мањинским правима које тобоже он први признаје. Одједном, сваки нови попис преполовљује број Влаха у Србији.

Једна појава која заиста даје на размишљање. Један доказ да Срби нису национални поробљивачи каквим их претстављају. Док су они стварно владали, Власи су били Власи; кад су престали да владају Срби, Власи постају Срби! Невероватна ствар, па опет истинита!

Из последњег пописа у Југославији познати су само сумарни подаци о броју Влаха. Како су они сад распоређени по појединим областима, дознаће се тек доцније, кад и детаљни подаци буду објављени. Важно ће бити установити територијалне варијације ове појаве: да ли су сви делови Србије где су Власи живели једнако напустили своју народност, одн. у једнаким пропорцијама, или је то учињено негде више а негде мање?

Према попису из год. 1921, Влаха је било у већим количинама у округу Крајинском (62 хиљаде или слаба половина), у округу Пожаревачком (44 хиљаде), Тимочком (29 хиљада), и Моравском (мање од 5 хиљада). Компактно су се појављивали само у северно-западном куту Србије али и ту испресеци Србима.

Прве податке о броју Влаха у Србији објавио је Јован Гавриловић у Гласнику друштва српске словесности књига 4. Односе се на годину 1850. Они немају сасвим званичан, али им се не може оспорити полузваничан карактер. Упоређења са идућим пописима потврђују његове добре изворе.

Гавриловић налази укупно у Србији тачно у половини прошлог века 105 хиљада Влаха, од којих отпада на Крајину 36 хиљада, на Пожаревачки округ 40 хиљада, а на Црноречки 20 хиљада (остатак Смедеревски и Ћуприски). Он сам каже да је бројно стање до тада уопште непознато.

Према познатом управнику српске Државне статистике Богољубу Јовановићу, 1866 је било у Србији 127 хиљада Влаха. То је он саопштио у немачком часопису “Дас Аусланд” (Иностранство) за годину 1874. Према кофицијенту прираштаја, Јовановић сматра да је те године (1874) било у Србији Влаха 143 хиљаде (једнако као 1921 и 1884).

За даље године одн. временске периоде имам исписане податке, за које не знам поуздано одакле сам их црпео. Званичне публикације српске Државне статистике немам код себе, но ипак су ови подаци из најсигурнијих извора, које статистичар сместа може да утврди. Ја ћу их сада све поређати у табеларној форми заједно са претходним и накнадним.

Према томе Влаха је нађено у Србији у годинама:

1850	104.807
1866	127.402
1874	143.000 (процена)
1884	142.000
1890	149.873
1895	159.510
1900	122.429
1921	142.773
1948	93.439

1953 28.022

Код многих писаца, и домаћих и страних, налазе се бројеви Влаха у Србији који су произвољно конструисани, на основу разних, ванстатистичких опсервација. Тако сам Јован Цвијић тврди да је Влаха било на прекретници овог века 86.305. Откуд му ти подаци, ја не знам. Било их је 28 хиљада више. У познатом географском часопису “Глобус”, који је излазио цео век на немачком језику, пише проф. Сабо године 1875 да је у Србији Румуна 175 хиљада, а ако им се додају Цинцари и Куцовласи пуних 200 хиљада (уз њих и сто хиљада Бугара). Све су ово процене без званичне подлоге. Бројеви које смо ми навели почивају на званичној подлози, већим делом су директно званични. (До године 1850 није уопште било никаквог прикупљања података о броју Влаха у Србији, чак ни квазистатистичког).

Испочетка су Власи сачињавали (откад се статистике воде) преко десет од сто становништва целе Србије, чак у прва два пописа близу 12%. (Раније врло вероватно и више).

После тај проценат стално опада. 1900 године сачињавали су скоро 5 процента (4,91%), а 1948 мање од једног и по процента (1,43%); 1953 мало више од тога процента (0,6%).

Све до комунистичке Југославије апсолутни бројеви показују једну типичну константност уз благ успон до 1895, кад су ти бројеви били на кулмену. Доцнији пад, као последица школа, војске и све већег сељења из првобитних насеља појединаца, показују такође благ пад, док тај пад у другој Југославији не узима спектакуларне размере. Први попис у тој држави налази трећину мање Влаха него последњи пред њим. Следећи опет више од две трећине мање него претходни.

Неоспорно да је, поред субјективних разлога и жеље Влаха за изједначењем са околином, много допринела нагла индустријализација земље које је захватила с једне стране и влашке крајеве а с друге стране извукла влашко становништво из првобитних насеља и помешала га са Србима. Ако се та тенденција и даље буде развијала у истом правцу (мада не истим темпом), није далеко дан кад ће екзистенција Влаха у Србији бити само историска реминисценција.

Колико је та појава чудна, толико нам може бити само пријатна. То није неки нови популациони елемент, нама непознат, с којим можемо да се разочарамо. То је група становништва која је са Србима и међу Србима живела бар један век, чак и век и по, делила формално с њима и зло и добро, заједно ратовала, заједно патила, заједно кликовала. Територијално и судбински нераздржива, сад су они и идејно, ментално, национално, једно.

Још је аустро-маџарски историчар Феликс Филип Каниц у својој познатој збирци “Краљевина Србија и Српски Народ” (III књ. стр. 104) писао: “Заштићен једнаким правима и осведоченом слободом свих српских грађана, поправио се у знатној мери карактер Влаха у српским низијама”.

Власи су један веома ваљан и држави одан елемент, који је овога рата показао највидније своју лојалност. Покушај неколико ренегата склоњених у Турн-Северину 1941 г. да ствара међу српским Власима иридену у корист Румуније остао је потпуно без успеха. Никаквог одјека није нашао међу српским Власима, мада би му несумњиво окупаторске власти биле наклоњене. Покрет ђенерала Михаиловића наишао је опет на пун одзив међу влашким становништвом. Нигде у Србији нису се устаници безбедније осећали него међу Власима. Ни за живу главу не би их они издали. Дирљиво је било видети како су и људи, којима је иначе хајдучија импонирала, присно сарађивали са подземним покретом ђенерала Михаиловића. Незаборавни су тренутци које је човек тамо провео.

И данашњи очигледни покушај српских Влаха да се потпуно изједначе са већином становништва, да се од њих ни у чему не разликују, ми можемо искрено да поздравимо. Ми то нисмо форсирали (доказ је да су преко сто година, изолирани од матице, задржали свој језик и своју посебност), али ми то нећемо ни да спречавамо. Они су у најтежим моментима по Српство доказали да нам духовно присно припадају. Нека су нам добро дошли!

У моментима кад се много тога дробило од српске националне зграде и отпада од српског националног тела, овај прираст Влаха и њихов приступ Српству, који је изгледа потпун и незадржљив, ми искрено поздрављамо.

Желећи да одржимо потпуност излагања и крајњу објективност, морамо рећи да је према дефинитивним подацима пописа из 1953 било укупно лица

са влашким матерњим језиком у ужој Србији близу 200 хиљада (управо 198.793), али су се од њих скоро 170 хиљада изјаснили као Срби. Доказ више да им је језик слободан и да је њихово опредељење без жртава. Ово је такође доказ да тај свет није физички пропао нити нестао без трага, као што би српски непријатељи могли да изводе из досадашњих статистика. Они су остали Власи по језику, Срби по осећањима.

Б) КУЦОВЛАСИ ИЛИ ЦИНЦАРИ.

Прво проширење Србије у прошлом веку принело је нашој власти релативно огроман број Влаха. И оба проширења Државе у овом веку донела су нам Влахе, не многобројне, и не под тим именом, но у суштини ипак Влахе. То није био случај са проширењем Србије 1878; тада нисмо добили ниједно влашко насеље (мада је било несумњиво појединачно оваквог порекла).

Проширењем, пак, Србије на југу и на северу почетком овога века, ми смо и тамо и овамо (и на југу и на северу) нашли влашко становништво, које се од онога у Србији, истина, у много чему разликовало, али које је у основи истог порекла и истог језика. На југу, у Македонији, то су Арумуни, или Куцовласи, или Цинцари; неки их зову још Македоно-Румунима, Арванитовласима итд. Проф. Јиречек пише (Историја Срба, I, 112):

“Данашњи Маћедорумуни називају себе Араман. Словени су их, као и Италијане називали свагда Власима”. Грци их зову Куцовласима. На северу Србије налазе се, у Банату, Румуни.

Овде ћемо говорити најпре о Куцовласима или Цинцарима. Њих је било и у првобитној Србији, али само у градовима, где су се мешавали са Грцима, тако да их је местимично тешко издвојити. Било их је и у Војводини, можда процентуално више него у Србији. Чак и у Босни (Петракис, Хаџи-Костић, Јеремић итд.). Али су они сви посрбљени. Чак су давали Србији деценијама државнике и дипломате највећег домета. О њима детаљно пише бивши професор Историје и Социологије на Београдском универзитету Др. Душан Ј. Поповић у књизи “О Цинцарима” (два издања између ратова). Пошто се данас налазе само на нашем југу, а пошто их државна статистика трпа у

заједничку рубрику са Власима Србије које смо описали, то ћемо их овде третирати као Јужне Влахе.

Јужни Власи су свуда у свету познати или под именом Влах са неким ајективом, или под именом Румун, опет са ближом ознаком. Куцовлах значи Влах који храмље, који се клати, а друге се речи већ лакше разумеју. Цинцарима, пак, тај свет зову само Срби (неки суседи су то од Срба преузели). Вероватно то долази од броја цинц тј. пет, који се тако често од њих чује, а који српском уху необично звучи. Тако Италијане у немачкој Швајцарској зову ћинкели (“мали ћинкве”), јер тај исти број пет (ит. ћинкве) тако често чују од њих. Цинцари су остаји старих римских колониста и има их спорадично по целом Балкану. Али груписани су били највише у оном делу Турске који сада чини тромеђу Српске Македоније, Грчке Македоније и арбанашког Епира. (Битољ, Струга, Корча, Костур, Воден). Одатле су се селили махом у градове и ту брзо денационализирани (постајући Грци у Турској и Грчкој, а Срби и Бугари у слободним државама Србије и Бугарске). Практично, њих више нема у тим градовима.

Али у неким насељима Македоније они су се задржали у првобитном облику, груписани. Доскора је било и номада Цинцара у самој српској Македонији. То су тзв. Грамослије (досељени са Грамоса у јужној Албанији). Живели су у нашој источној Македонији, бавећи се углавном сточарством. Нису имали никакве везе са својим сународницима у западној Македонији. Југословенске власти су их после оба рата трајно населили по западној Македонији. Сви се ти Цинцари званично, тј. статистички означају као Власи.

Њихов број је типично стационаран. 1921 нашла је званична статистика свих лица у Јужној Србији који говоре “влашки” округло 9 хиљада (тачно 9.056). 1948 нађено је у тим истим пределима Влаха по народности 9.508; 1953 нађено их је округло 8.000 (8.130 и 2.563 “Македонаца” влашког језика). Има их, дакле, увек једнако; нити осетно напредују нити уопште назадују. Биће, ипак, да они јаче напредују него се то из ових података види, али они који се иселе из реченог њиховог центра убрзо се денационализирају, тако да су изгубљени једнако статистички колико и етнички.

Али је интересантно да у појединим њиховим великим центрима бројно назадују. Тако их је 1921 било у Битољу граду 1,079, а 1948 само 420; у њиховој метрополи, главном седишту, у Крушеву било их је 1921 г. 1.716, а код првог послератног пописа 1.201. Ту их је и данас највише, али “Македонаца” у том месту има двапут више него Влаха. И у свим другим местима чине огромну мањину сем у месту Хума (срез Ђевђелиски), где их има 350 од укупно 380, и у месту Доња Белина (срез Струшки), где их има 498 од укупно 692, (остатак су Шиптари).

Тако расцепкани, без средњих школа, и без индустрије у својим местима, нема изгледа да ће се национално одржати. Нарочито кад се узме у обзир колико вехемонтно Македонци раде на националном чишћењу. Ускоро ће Куцовласи Македоније бити само једна историска реминценција.

Интересантно је да југословенска садашња статистика ове Цинцаре из Македоније и Влахе из уже Србије трпа у једну рубрику под називом Власи. Истина је да су они у краљевској Југославији заједно обухватани. Тада се бројио језик а сад се броји национална свест. По језику су се они доста разликовали од српских Влаха, по националној свести још више. Не може бити ни говора о некој заједничкој националној кохезији, о осећању етничког јединства. Никад у историји није међу њима постојала никаква повезаност, најмање етничка.

II.

Не само да се цинцарски или “јужно-румунски” језик знатно разликује од дако-румунског који се говори у Румунији, него и тај јужно-румунски језик се рачва на два доста различита дијалекта (једнако као њима сродни реторомански у Швајцарској). Тај језик се дели на два дијалекта: аромунски, чији припадници живе у Македонији, Бугарској и Албанији, и меглено-румунски, чији су припадници живели у Грчкој све до после Првог светског рата, када их је румунска влада преселила у Добруцу.

Највећа трагедија Цинцара је у томе, што су они подељени и живе у свим балканским државама, свуда као “ишчезавајућа мањина”, без везе између једних и других.

Њих је било некад знатно више. Јован Цвијић пише (Говори и Чланци, I, 169): “Веродостојни научни путници у почетку XIX века утврдили су да их је било око пола милијуна, а сада их нема несумњиво више од 150—160 хиљада. Јављају се као етнографска острва у основној словенској и грчкој маси становништва и то највише у југозападном делу Полуострва, поглавито у Македонији, Епиру и Тесалији”.

Било их је и доскора доста, скоро највише у Албанији; појединачно их има у Бугарској, где су, као и у Србији, допрли били до водећих положаја.

Белгиски научник Лавлеј писао је у студији “С ове и с оне стране Дунава” у Ревиви Оба Света 1885 за Цинцаре: “Ван њихове земље порекла има их свуда по Оријенту. Нигде нису толико јаки да образују групу за себе, сем у селу Словик код Тузле, у Истри код Монте Мађоре и језера Чеспитал, и понегде друго. Каква штета да их нема у Босни неколико хиљада? Они више него Јевреји доприносе повећању богатства, јер су не само фини трговци, већ и изванредни радници”.

Њихова метропола у нашој Македонији Крушево има поред сталних Влаха још и оне који су дуго живели ван овог места, и које зову губерције (печалбари). За њих пише проф. Војислав Радовановић у Народној Енциклопедији СХС да “знају све језике света који су прошли и где раде”.

Један део Цинцара је живео сасвим доскора номадским животом. Они су сад више принудно него добровољно стално настањени. Тиме ће пре изгубити своје особености и мораће се прилагођивати средини. Тамо где је та средина комунистичка, (као у Југославији), прилагођавање и асимилација ићи ће много брже и ускориће и онако неминован процес националног апсорбовања тога становништва.

Краљевина Румунија је за време рата покушала да образује код ових Куцовлаха румунску националну свест, па је тражила у свим државама где живе да се признају као Румуни. Многе је школе издржавала, тако и једну бар средњу школу у Солуну. (Случајно сам једном путовао возом за Скопље са једним наставником те школе који је путовао у Солун из Румуније). Не верујем да ће се у овом погледу ишта постићи. Јер Цинцари се најлакше асимилирају од Грка, а њих је највише у Грчкој. Албанија им неће признати

повластице, у српској Македонији ће импетуозна “македонска” национална струја да их покоси; у Бугарској и Турској нема њихових насеља. Разуме се да им у Румунији не признају националну посебност.

Јован Цвијић је писао 1921 (Говори и Чланци, I, 172): “Аромунске оазе Балканскога Полуострва могу имати извештан национално политички значај само ако остану у вези са Грцима, у чијој су близини и под чијим су културним утицајем. Румунска пропаганда није направила великих успеха, али је ипак грчки утицај њоме унеколико ослабљен. Поред ње и против ње Аромунци се ипак у Македонији претапају у Грке. Осим тога има у последњим деценијама случајева да Аромунци и у Македонији губе своју народност прелазећи у Словене. Међутим, последње је редован случај са оним Аромунцима, који остану дуго година у губертлуку или се стално настане у Србији и Бугарској. Нарочито их нестаје мешовитим женидбама. Напоследку, Цинцари су често без деце или с мало деце”.

Више се о Цинцарима не може овде износити, мада је сакупљено још мноштво података. Јер је опсег овог дела ограничен, оно је претежно демографско, и најзад о Цинцарима има сад веома богата литература на српском језику. Неколико цитата дела која нису приступачна нашој публици и која на српском нису репродукована неће бити на одмет.

Немају своју посебну културу, мада су некад претстављали можда најкултурнији слој Балкана. Јован Цвијић је писао (имам белешку на немачком, не знам одакле сам је узео): “У неким пределима Балканског Полуострва, нарочито у западној и централној Македонији, Цинцари су били главни носиоци византиске културе, тако да се ова култура може означити као византиско-аромунска”.

Уопште је то један јако позитиван народ, коме ми имамо много шта да захвалимо. Велики део наших књижевника је цинцарског порекла и цинцарске крви, међу њима сви наши сатиричари (Стерија, Нушић итд.). Да о дипломатима и политичарима не говоримо. Било је и ванредних јунака међу њима. Доста је споменути Јанка од Охрида, који “Свијетом иде, свуђе кавгу тражи, ђе је кавга, да се онђе нађе”. Зове се још и Цинцар-Јанко. Није се склањао од кавге и мејдана.

Има, разуме се, наших писаца који су им јако ненаклоњени. Прототип њихов био је др. Мирко Косић, који је у једној студији штампаној на немачком 1918 у Цириху (Јужнословенско питање) казао да балканска буржоазија “има један знатан део “цинцарске крви”, оне мешетарске и зеленашке класе која је у виду градских Куцовлаха или Аромуна заразила готово читаву балканску буржоазију. Она носи и тако многобројне пословне политичаре и пирате који су се окомили на концесије балканских парламената. Таква буржоазија жељна пљачке налази се у највећем делу балканских држава...”

В)РУМУНИ У БАНАТУ.

Казали смо да на северу Србије, у српској Војводини, екзистира још једна група Влаха под називом Румуни. Она је не само сва сконцентрирана у Војводини, већ чак готово само у једној од три покрајине одн. жупаније Војводине, у Банату. Некадашњи Банат је подељен између Србије и Румуније: као што се у српском делу налазе Румуни, у румунском се налазе Срби.

Но за моменат се ограничавамо на Румуне у српском Банату. Они су у државној статистици добили своју засебну рубрику. У краљевској Југославији је нису имали, а то је била грешка. Јер језик тих Румуна и источно-србијанских Влаха бар је толико различит колико српски и словеначки.

Данас су статистички раздвојени, што је правилно. Чак су добили и другу деноминацију, што је такође правилно. Они се наводе под називом Румуни, јер се заиста тако означају и јер имају јаку и неизбрисиво развијену румунску националну свест. Да и они имају ипак нешто заједничко са Власима других српских предела, види се по томе што их је Статистика у првој Југославији заједно приказивала, па и ми то овде чинимо.

Тих Румуна је нађено 1921 нешто преко 72 хиљаде у Банату (близу две хиљаде расутих у Бачкој), укупно на терену данашње Војводине 74 хиљаде. Већином се налазе у јужном Банату и центрима око Бечкерека. 1948 године било их је у Војводини мало мање од 60 хиљада, али у целој Србији 63 хиљаде. Близу 4 хиљаде пописани су у ужој Србији. Најновији подаци из

1953 налазе у Војводини прецизно 56.294 Румуна. То значи и даље постепено смањење. Они у целој Војводини чине равно три и по процента укупног становништва, али у Банату чине скоро десет процената.

Мада се број Румуна у Србији смањује, ни говора нема о њиховој асимилацији, још мање о њиховом ишчезавању. Међутим, има у Румунији Срба приближно толико колико у Србији Румуна.

Колико их је тамо тачно, ја не знам. Али године 1920 било их је 52.570. То саопштава немачки геополитичар Карл Брауниас у чувеном “Часопису за Геополитику”, год. 1926, II полугође, стр. 754. Студија носи наслов “Проблем мањина као гранични проблем”. Он тамо даље пише да је од укупног броја Срба у рум. Банату само десет по сто (око 5.000) живело уз саму границу; остали су били од југословенске границе и прилично раштркани. Писац каже да је слично и са Румунима у српском Банату: већина је удаљена од границе и раштркана. Овде већина, тамо огромна већина.

Тај број је данас несумњиво повећан, док је број Румуна у српском Банату смањен, као што се видело. Они су се сигурно изравнали на 60 хиљада, не рачунајући у тај број католичке Србе или тзв. Крашоване. Да су они Срби, утврдио је нико мање него др. Љубомир Милетич, претседник бугарске Академије наука и огроман бугарски шовиниста, иначе слависта по струци. За Крашоване нашег доста поквареног језика тврдило се да су Бугари. Бугарска влада је још за време АустроУгарске послала тамо проф. Љубомира Милетича да то утврди. Он је после у Јагићевом “Архиву за словенску филологију” несумњиво доказао да су Крашовани чисти Срби (не Хрвати). Ја сам то читао али нисам исписе чинио. Уосталом ништа лакше од тога. (Др. Љубомир Милетич је рођени синовац дра. Светозара Милетића, чији је отац био учитељ у Македонији и ожењен Македонком, одн. како ми рече сам Љубомир Милетић, са Бугарком. Отуда је и он Бугарин!)

Ја сам деценијама упозоравао да треба извршити размену становништва, први пут у часопису “Нови живот” за 1923 (Наша национална политика). Тиме би Банат постао један од најчистијих српских предела уопште, а становништво Војводине било би за три и по процента мање туђе, а за

толико процената више српско. То је питање огромног значаја, тим пре што постоји опасност потпуне денационализације Срба у Румунији.

Да се не мисли да је ово гледиште само моје и, разуме се, “шовинистичко”, цитираћу респективне мисли проф. Цвијића општег карактера, које овде могу имати најприкладнију примену. Он у својој студији “Северна граница Јужних Словена” (“Говори и Чланци”, II, 1921, стр. 164) пише:

“Да би се олакшало стварање националних држава, што је могуће чистијих у етнографском погледу, треба можда приступити размени становништва с једне и друге границе, помажући добровољно исељавање, па чак може бити и размену земаља. Тако би се извршило политичко груписање становништва у пределима где је оно етнографски врло измешано”.

Треба се сетити како су Срби из румунског Баната били деложирани за време свађе Југославије са Коминформом и премештени далеко од границе. Живели су под најнеповољнијим условима, и многи заглавили. Антисрпска клика која влада у Београду веома мало се за њих интересира.

Г) ОСТАЛЕ ВЛАШКЕ ГРУПЕ У НАШОЈ ОКОЛИНИ.

Изложили смо демографске проблеме Влаха свих деноминација на српском терену. Њих данас укупно, све три феле, нема ни пуних 100 хиљада, док на тој истој територији Срба и Македонаца има пуних 6 милиона; знатно мање од два процента чине Власи. Сем тога, они су у очигледном опадању, које је различито код сваке групе, док се остало становништво множи, тако да ће њихов проценат сваке године бити мањи. То је проблем који не тишти и који није нерешљив, али је ипак национални проблем.

На територији Југославије, пак, има још неколико влашких група разних деноминација које су углавном национално апсорбоване, највећим делом од Хрвата, тако да оне више не претстављају скоро никако националан проблем уопште. Реда и потпуности ради треба их скицирати.

I.

Наша домовина и скоро сви предели где живе и Срби и Хрвати били су романизовани пре доласка Словена. О томе је веома исцрпно писао у последње време професор Универзитета у Минхену Георг Штатмилер. То питање прелази оквир наше теме. Једино неколико наговештаја.

Стари Римљани су по освајању Балканског Полуострва извршили романизацију највећег дела домородачких Илира и Трачана (изузимајући оне који су се повукли у брда и очували свој језик — данашњи шиптарски, који је такође добрим делом романизиран).

Доласком на Балкан у 7 веку Словени су наишли на умногоне романизоване Илире и Трачане.

Под латинским језиком балканског типа подразумева се језик којим је говорило некадашње романско односно поромањено становништво у балканским земљама. Из њега се развио такозвани дакорумунски, којим се говори на територији данашње Румуније, истарски румунски (говори се у неколико села у Истри), мегленитски (говори се у брдима Карацове, северно од Солуна), арумунски (говори се у разним крајевима Македоније и Албаније) и најзад такозвани далматски, данас већ мртав језик којим је говорило романско становништво у нашем приморју, између осталог и у Дубровнику, и који би, да га није потиснуо српски, претстављало у неку руку спојну карику између данашњег румунског и италијанског.

Пре него што су освојили приморје и острва, код приморског и острвског романског становништва развио се посебан језик, такозвани далматски, један од једанаест романских језика. Њиме се говорило отприлике од Ријеке, па до Котора и Бара, а судећи по топономастици све до данашње југословенско-албанске границе, разумљиво, и на свим острвима. Словенски језик унесен је у ово подручје тек касније. Исто важи и за млетачки дијалекат, с којим далматски не стоји ни у каквој директној вези. Када се далматски као језик развио и када је почео да се гаси? Први помен о њему јавља се код крсташа у 12 веку. Али под утицајем прилива словенског становништва с Балкана, као и италијанских досељеника, он је рано почео да се гаси. Изгледа да се постепено сводио на оазе. Несумњиво је да су га Млечани у Задру истиснули

доста рано; у Дубровнику се задржао све до 15 века, док је најдуже остао на острву Крку, где је 1898 године умро Антоније Удина, звани Бурбур, последњи човек коме је далматски био материњи језик. Његовом смрћу далматски је ишчезао, остављајући трагове једино у нашој топономастици на приморју, као и у позајмицама наших дијалеката.

II.

Сад би био ред да се нешто рекне о Морлацима, углавном настањеном у Загорју Далмације (за разлику од приморских Романа, “Далмата” итд.). Но о њима је говорено засебно и доста опширно у књизи “Спорни предели Срба и Хрвата”, Чикаго 1957 (Издање Америчког института за балканска питања) па не желимо овде понављати. О истој теми је дао у новинама један интересантан чланак г. Миле Вујиновић из Балтимора.

Пренећемо само објашњење појаве Морлака од фратра босанског Ивана Франа Јукића, у скоро издатим његовим сабраним списима (“Путописи и Историјско-Етнографски Радови, Сарајево 1953), јер се на то нисмо осврћали у књизи “Спорни Предели”. Колико се његово гледиште не базира строго на научним поставкама, утолико је примарнији и присније. На страни 105 поменуте књиге пише фра Јукић:

“Рата Кандијанског и Бечког сердари котарски Смиљанић, Митровић и син његов Јанковић долазили су често с војком чак до Скопља (Бугојно, ЛМК), робећи и палећи, а кршћане и ришћане собом водећи, које су насељавали у она места што су Млечићи од Турака у данашњој Далмацији одузели. Италијанци ове нове из Босне насеоце прозваше Морлаки. Још под Босанском владом прелазили су босански плаништаци у Далмацију како пише Луциј, и били су прозвани Морлаци... У Босни и данас управо власима зову оне људе, који по планинама живе и за грађанско отхрањење ништа не знају, и толико значи колико барбарус. Ношња, обичаји, пјесме далматинских Морлака и житеља Ливна, Дувна, Купреса и Херцеговаца до Мостара једна је те иста. Касније, кад се мир утврдио, и Турци од своје бјесноће мало отпустили, почели су се натраг ови Морлаци враћати и пређања мјеста зауимати по Купресу, Ливну и Дувну”.

Још само два-три термиолошка одн. етимолошка објашњења.

Нико пластичније не објашњава етимолошки израз Морлака од Владимира Ђоровића у својој “Хисторији Босне”, стр. 108. Тамо стоји:

“За разлику од приморских, “градских” Влаха, звали су (у Далмацији) брђанске Влахе из унутрашњости, по оделу и по мркој боји лица, “црногуњцима”, “Црно Власима”, “Мауро-Власима”, “Морласима”, “Морлацима”.

Јиречек пише (Историја Срба, I, стр. 112): “Византинци су по оделу називали планинске пастире црним Власима или Мавровласима, код Дукљанина у XII веку Моровлахи или Нигри Латини, а тако исто и у дубровачким архивским књигама Моровлахи, Моролаки, од 1420 кратко Морлаки”.

Да овај назив није резервисан само на далматинско Загорје може се видети из даљих излагања проф. Јиречека у истом делу и на истој страни, где пише: “Још и данас зове се један део Мећедорумуна Црногуњци, у Србији Црновунци, Маћедонији, Епиру и Тесалији Карагуни...”

Још животиари у националној агонији само један слој раније тако многобројних Влаха на хрватској територији. То су тзв. Ћиће или истарски Власи, истарски Румуни, Аромуни, Ладини итд.

Истро-Румуни, који су се задржали још и данас у Истри испод Учке (Шушњевица, Жејане) претстављају последње остатке некадашњих Влаха из хрватске средњовековне државе. Дошли су у Истру са Цетине, одакле се такође један део преселио на Крк, где су у току векова стопио с домородачким становништвом.

Савремени немачки етнолог Хаберандт пише у своме делу “Народи Европе” (1928, стр. 117):

“И у далекој Истри су се до данашњег дана, на земљишту Ћића, одржали распршани румунске избеглице...”

Француски етнограф и географ Гијом писао је средином прошлог века (равно пре сто година) о “Власима Истре који се славизирају сваког дана”. То су Ћићи.

Д) ШТА ОЗНАЧУЈЕ РЕЧ “ВЛАХ”?

I.

Видели смо да је израз “Влах” општи назив Срба за Романе у њиховој средини. Њих има три врсте, настањене на три разна територија: централне Србије, јужне и северне Србије. Ознака Влах им је општа иако се они на северу желе да ње отресу. Њима је историска, па се чак највећи део садашње Румуније називао Влашка или Кара-Влашка (поред Кара-Богданске).

Шта више, првобитан и општи назив за Румуне је морао бити Власи. О томе пише највећи словенски лингвиста свих времена Франц Миклошић у својој студији “Словенски елементи у румунском (језику)”, Споменик Царске академије наука, Беч 1862:

“Румуни зову себе Руми. Другим народима су Румуни познати под именом Власи: немачки Валах, бугарски Влах, српски Влах, руски Волох, чешки Валах (док је Влах Италијан), пољски Волох, Волошин (за разлику од Влох: Италијан), грчки Блахос, Маџарски Олах (напротив Олас: Италијан)”. (Миклошић то све преноси у аутентичном писму сваког народа, што је нама овде немогуће).

Миклошић пише даље: “Ово име је Румунима дато од околних Словена, који о њим, једнако као и Немци, уопште означају романске народе...”

Други славист, старији од Миклошића, Павле Јосиф Шафарик, пише у својим “Словенским Старожитностима” (немачко издање, I, 235): “Назив Влах је код Словена не само старији него народ Влаха, који је настао тек у V или VI веку као мешавина Гота, Римљана и Словена, него је (тај назив) далеко општији и раширенији, јер је од вајкада употребљаван за ознаку Италијана и народа који ту живе, а такође за келтске и галске народе...”

Та реч дакле (Влах) није нека посебна српска ознака, нити реч употребљавана само од Срба. Њоме сви неромански народи (Словени, Германи итсл.) означају своје најближе романске народе.

Да су Срби тако означавали своје романске суседе имамо више доказа у историским изворима. Срби су их увек од себе издвајали и третирали као нешто засебно, етнички туђе.

Тако каже Јиричек у Историји Срба (III књига страна 114): “Још 1200—1250 разумеју се у повељама под Власима делом далматински Романи у приморским градовима, а делом планински Румуни, док се, напротив, под Србима разумева словенско земаљско становништво”. На стр. 40 исте књиге: “Средњевјековни Срби знали су и потомке подунавских Римљана увек Власима, који беху највише пастири”. Стр. 42: “Сасвим различити од ових румунских планинских пастира беху романски варошани у приморју Јадрана, највише занатлије, трговци, рибари и поморци, названи Романи или Латини, српски још и Власи”.

Босански бан Нинослав спомиње у неколико махова своје поданике као Србе а дубровачке као Влахе, и то у првој половини 13 века. Кнез Гргур Вукосавић, коме је припадао и Стон, дели 1418 своје људе на Влахе и Србе; то чине у истом веку још многи велможе Босне (види књигу “Чија је Босна”, стр. 10).

У једној повељи деспота Ђурђа из 1428 стоји: “И кто љуби из земље господства ми ити у Дубровник, или Србин или Влах... свако да греде слободно” (Чедомиљ Мијатовић, Деспот Ђурађ Бранковић, I књига, стр. 158).

У Душановом законику се Власи увек друкчије третирају од Срба (чланови 77, 78 и други). У многим хрисовуљама такође, где се забрањује брак између Срба и Влаха.

Тако у Бањској и Дечанској повељи се изреком забрањује “Србин да се не жени у Власјех”.

Но нису само Срби који Романе зову Власима, и већ и други неромански народи.

Видели смо из мало пре наведеног цитата Миклошића како су сви околни и блиски народи Румуне звали Власима (у разним варијантама), а многи и Италијане. И то не само Словени. Чак изгледа да су Словени ово означавање преузели од Германа. У мало пре цитираној расправи Миклошића се даље

каже за овај назив: “Првобитно келтски и означајући Келте, онда примљен од Немаца и употребљен од Немаца за ознаку оних народа који су се населили на ранијим насељима Келта, а то значи романских, пређе старонемачки израз Валх ка Словенима, сачувавши немачко значење; у устима Словена доби он, према гласовним законима словенских језика форму Влах”. (Ову последњу реч Миклошић пише српски, и позива се на Браћу Грим. Сматра погрешним покушај Шафарика да ову реч обележи као примарно словенску).

Професор Владимир Ћоровић пише у својој “Хисторији Босне” (Београд 1940, књ. I, стр. 108):

“Првобитно именованом Влаха звали су се људи који су говорили латински; назив је био познат у целој Средњој Европи. Потекао је од келтског племена Волко а Германи су њим (Валха) означавали своје поромањене суседе. Од Германа су тај назив примили сви Словени (руски Волох, чешки Влах, пољски Волох, Влохи). Код нас су Дубровачки, као Романи, себе још у XIII веку звали Власима за разлику од Срба...” И онда цитира Ћоровић познати уговор босанског бана Нинослава са Дубровчанима, где своје Босанце назива Србима а Дубровчане Власима”.

“Отац Славистике” патер Добровски писао је Копитару почетком прошлог века (Јагићев “Архив” XXII, год. 1900, стр. 627):

“Тети, Трачани, Гали, Италијани итд., сви су чисти Власи Влахен; тј. генус Влах обухвата многе народе чији се језик односи према латинском као унук према деду...”

Јиречек каже (Историја Срба, I, стр. 45): “Германи зову Келте и Римљане Валх (множина Валхас), а исто се тако називају код Немаца, све до у ново доба, Реторомани и Италијани Валхен и Велше. Отуда долази словенски назив за Романе Влах (руски Волох), у множини Власи. Тако се данас чешки, пољски, словеначки називају Италијани, а руски, бугарски и српски Румуни”.

И данас још Германи називају своје најближе суседе романског порекла Власима (са верзијом у свом језику), и то скоро искључиво том ознаком.

Ту реч нарочито употребљавају Швајцарци немачког језика. Они називају онај део Швајцарске где се француски говори: Ди велше Швајц, или

Велшланд. А то значи: Влашка Швајцарска или Влашка земља. У немачкој Швајцарској је уобичајено да девојке од 16 година, кад заврше школу, иду у француски део и остају као кућне помоћнице годину дана без плате али са породичним третманом (да науче француски); то се зове “година влашке земље”. Французи, међутим, свој део Швајцарске називају “Суиз романд”. Влашки и романски, то је исто. У Швајцарској постоји један кантон, претежно француског језика, који се зове Валис (француски Вале); то опет значи Влашка, језична основа је иста. (Вид. Черник, II, 63).

Али, ни становнике свога југа који италијански говоре не називају Швајцарци Власима (зову их према кантону Тесинцима, а овај је опет тако прозван по реци Тићину или Тесину), нити Реторомане у Граубиндену. Њих зову Романима. Јер су им од свих суседа романског порекла најближи били они са француским језиком.

У Аустрији, пак, једну своју покрајину су звали Велштирол. То је Јужни Тирол, данас под влашћу Италијана. У њему је увек било доста Италијана, а такође и Ладина (налик на Реторомане у Швајцарској). Аустријанци, опет, никад нису Французе звали Власима.

Копитар, у једном свом писму Добровском (Јагићев “Архив за словенску филологију”, год. V. стр. 279) сматра да и реч Белге долази од Велхе, што је веома вероватно. Али онај део Белгијанаца који говори германски (фламмански), као и Холанђани, своје ближе суседе романског (француског) језика зову Валонцима; то је исто што и Власи. (Черник, цит. дело).

У Енглеској једна грофовија се зове Велс. Престолонаследник Велике Британије зове се Принц од Велса, а француски пренс де Гал; Гали су романско племе, Велс је исто што и Влашка.

Власи имају једноимењаке по целој Европи, и нисмо ми сами који их тако зовемо. Најмање имају разлога да се зато срде.

Ако је, као што тврде Миклошић и Ђоровић, реч Влах потекла од једног келтског племена сличног назива, онда је пронађен кључ и заједнички именитељ овог назива и ове, на први мах неразумљиве, појаве. Али има писаца који тој речи дају друго значење. Има их и етнографа и лингвиста.

Тако сам нашао код познатог аустриског етнографа из половине прошлог века Адолфа Фикера објашњење те речи. Он каже: “Вален или Велше — пријатељи који говоре неразумљиво”.

Другим речима: суседи који се не разумеју, нешто налик на словенско обележавање Германа (“Немци”, што значи неми људи, који се не разумеју, док су Словени они који слове, разумљиво говоре).

Фикер је то изнео у великој књизи: “Народи Аустро-Угарске монархије, њихови предели, границе и острвља. Изложено историски, географски и статистички”. Беч 1869, стр. 10.

Уколико је то његово тврђење тачно, оно би дало пуно објашњење тако далеким називима који увек исто обележавају.

Има и у етнолошким речницима трагова таквог тумачења, а у једном писму Добровског Копитару, објављеном у Јагићевом Архиву књ. VI, стр. 432, стоји: “За валаски језик стоји код Митридата (сад Добровски цитира латински, што ћемо такође превести): “Као Вуале (у обичном говору Влахе) Германци називају оне Гале који говоре страни њима непознат језик, као што Грци Латине називају барбарима. Отуда сматрам да и Англосаксаци називају Вуалију и њене становнике Вуалима. Овај Валх постаде сад у устима Словена Влах; пошто њима нису били Гали тако блиски као Власи (мисли јамачно на Румуне, ЛМК) и Италијани, то ово име остаде код ових последњих”.

На моје прво тумачење ове речи у чикашкој “Слободи” од 10 новембра 1959 осврнуо се уважени проф. Михајло Рајнвајн са својим написом под насловом “О речи Влах” (исти лист од 1 децембра 1959). Он каже: “У англосаском језику реч “Wealh” значи странац, туђинац, јабанац, тј. човек, народ стран, несродан, ненаклоњен, непријатељски — из које је касније изведена и реч “Влах”.

То је несумњиво један корак даље утврђивању порекла те речи, али није дефинитивно решење, како мисли г. проф. Рајнвајн. Јер, ако у енглеском језику Влах значи “непоћудан странац”, не може се из тога извести да то значи и у свим осталим европским језицима. У нашем нема ни трага о том

значењу (ни у словенским уопште). Но, то су засебна, стручна питања, којима овде није место. Довољно је упозорити на проблематику, тим пре што ће и читаоци сами да то питање себи поставе.

II.

Тај етнички израз добио је после код нас економскосоцијално значење. Пошто су се Власи на Балкану углавном или скоро искључиво као такви бавили сточарством, то су сточари просто називани Власима.

Такво означавање датира још од старина, од средњевјековне српске државе. Јиречек пише (Историја Срба, II, стр. 22): “У XIV веку називају се у повељама сви тежаци Срби, а пастири Власи. Законом је 1300 било забрањено ступање тежака у пастире”.

Миклошић пише у напред наведеној студији (Словенски елементи у румунском): “Ако реч влах у старијим српским споменицима означује пастира, то се тиме може објаснити што су се Власи у многим пределима, једнако као и Арбанаси, највећим делом бавили сточарством. (Душанов Законик 66, 71). Због тога се Влах и у Арбанији назива чобан, чак и онда кад станује у граду”.

Проф. Јиречек пише у студији “Власи и Мауровласи у Дубровачким споменицима”: “Власима су означавани од Словена Римљана и романизовани прастановници, данашњи Румуни. Кад су Словени надјачали и добили већину, ови Власи су морали бежати у брда, где су као сточари бедно животарили. Помало су губили своју народност, остајало им је само име и начин живота (чобански). Зато после влах значи чобанин...”

Проф. Хаберландт пише у напред наведеној књизи (Народи Европе): “Нарочито потичу од номадизираних делова румунског народа чобани који се стално селе и који номадизирају на целом Балканском полуострву од Црног Мора до Србије и Истре, нарочито Куцовласи или Аромуни, њихови доцнији последници. Због сталних сеоба, Влах је зват чобанин, а Румун насељен сељак”.

Добровски пише почетком прошлог века Копитару (Јагићев Архив, XXII, 1900, стр. 627): “Анонимус Беле нотаријус назива Влахе “римским

пастирима”, латински директно пасторес Романорум (римски у новијем смислу), и ово значење влада у Моравској, где овчара-чобана зову Влах, па и словенске грађане који се овчарством занимају зову Валаси, сингулар Влах, па је чак и у Далмацији Влах постао апелатив...”

Јиричек пише (Историја Срба, I, 112): “У најновије време, кад су етнографске разлике већ одавна избрисане, називају варошани и далматински острвљани свакога сељака и пастира на копну словенски Влах, италијански Морлако, док се у Хрватској под Власима разумевају православни.”

Минхенски професор Георг Штатмилер писао је у његовој “Историји југоисточне Европе” (Минхен 1950, стр. 209): да у Аустрији и Угарској XIII до XV века “име Влах не означаваше само онога ко је говорио румунски, него који је имао исту социјалну животну форму као румунско пастирско становништво и који је имао тзв. “влашко право” (јус валахикум, јус валахале). Ово влашко право је осигуравало номадским чобанима извесне повластице. Они су имали, под својим војводама и кнежевима, сопствену управу и сопствено правосуђе. Плаћали су само мало пореза и били су директно подвргнути краљевској комори.”

III.

Поред етничког и социјално-економског, реч Влах је добила после и религиозно значење, које је више било ниподаштавајуће, чак вређајуће. Доста је видети стих из Горског Вијенца где никшићки капетан Хамза каже презриво Вуку Томановићу

Ја сам бољи, чуј влаше, од тебе!

То је Вука толико озлоједило да су његове прве речи одговара овако гласиле:

Какви влаше, крмска потурице!

Тек тиме је некако компензирао увреду нанесену му речју Влах.

Турци су све њима потчињене Хришћане називали Власима, и Србе и католике. Само је православних било знатно више, па се то често на њих ограничава.

Миклошић каже у напред наведеној студији (Словенски елементи у румунском): “У Босни и Херцеговини означају се погрдно именом Влах Срби који исповедају православну веру”.

После се тај израз пренео и на запад, у католичке пределе. Проф. Константин Јиричек пише у студији “Власи и Мауровласи у дубровачким споменицима”: “Ти Власи су се, услед најезде Турака, померали према западу и северозападу. Пошто су они сви били православни, то су католички Словени, а нарочито провинциски Хрвати, сваког православца звали Влахом”.

То је исто, давно пре њега, тврдио Јернеј Копитар. У његовим “Кратким Списима” (посмртно издање Миклошића, I, стр. 35) стоји изос.: “Влах је, дакле, овде (у Хрватској и околини) у устима простог католика оно исто што је Илирац у стилу аустриске Дворске канцеларије; није то ни генетичан назив, ни географски, ни политички, него верски.”

Највећи тада етнограф Аустрије, барон Черниг писао је (Етнографија II, стр. 167):

“Назив Ускок и Влах, није имао у то време (време насељавања Хрватске и Славоније) неко етничко значење, јер су под тим именом разумевани само народи српског племена: Босанци, Србијанци, Рашани итд. али увек грчке вере”.

Први и највећи капацитети респективних наука Аустрије кажу да су у Хрватској Србе звали Власима, али да су они етнички Срби а не Власи. Ово је све било веома тешко пронаћи, али се морало. Јер су Хрвати и званично (напр. на “Велеиздајничком процесу” 1908) и приватно, и понекад и данас, увек и свагда, из тога изводили и изводе да су сви православни који су се доселили у Хрватску Власи. То је општа верзија целог хрватског народа, која се и данас предаје у школама Хрватске (види нпр. Повијест за III разред гимназије од Олге Салцер, Загреб 1953); ово исто тврди Мачек у својој Аутобиографији; о томе издаје књигу фра Доминик Мандић у Буенос Аиресу 1956 (Постанак Влаха) итд.

Једини часни изузетак чини најбољи хрватски историк Фердо Шишић који стално доказује (у десетак списа) да је православни живаљ досељен у Хрватску у огромној већини српски. Он уопште не да да се о томе дискутује. Проф. Алекса Ивић се жалио иза Првог рата (студија “О српском и хрватском имену”, Београд 1922) на исту појаву; каже да је једном замолио хрватског историка Ласовског да више не каже да су Срби Власи, и овај му је то обећао, али није одржао обећање.

Хрвати ће стално звати Србе Власима, али ће их убијати зато што су Срби. Као Влахе не би их у прошлом рату смели убијати, јер би маршал Антонеску запретио. Нису ни Немци смели убијати српске Цигане кад је Антонеску изјавио да су они Власи. Зато смо само за време рата у Хрватској били Срби, да опет постанемо Власи!

Да међу Србима има и нешто Влаха, о томе не може бити сумње. Но то је грдна мањина. Међу Хрватима их има далеко више. (Вид. књигу Спорни Предела Срба и Хрвата, стр. 408 и др.). Али хрватски влашки комплекс према Србима изгледа да је неизлечив.

III. БРОЈ ЈЕВРЕЈА У ЈУГОСЛАВИЈИ, НЕКАД И ДАНАС

I.

Прецизно је познат број Јевреја у Краљевини Југославији код оба извршена пописа (почетком 1921 и почетком 1931). Познат је број Јевреја по вери (не по раси или народности); у том склопу су ипак најпотпуније обухваћени.

Код првог пописа нађено је 64.159 Јевреја или мало више од пола процента целокупног становништва тадашње Краљевине СХС. Подаци су публиковани према покрајинама од пре Рата. Било је укупно седам покрајина. Јевреја је практично било у свега четири од њих. Било их је и у остале три, али углавном привремено настањених (чиновника, војника, итсл.). Једино је у Далмацији, где је нађено тада укупно 322 Јеврејина, било и нешто стално настањених у Сплиту и Дубровнику. Црна Гора их је имала 17, а Словенија са Прекомурејм 946, од чега у срезу Мурска Субота, дакле Прекомурју 642. У ужој Словенији није их било.

Више их је било у Србији (11.731), у Босни и Херцеговини (12.028), у Војводини (18.777) и Хрватској-Славонији (20.338).

У Србији и Босни били су углавном Сефарди, шпански Јевреји (реч Сефард значи Шпањолац), у Хрватској и Војводини Ашкенази одн. “немачки Јевреји” (Ашкенази значи Немац). Али је и у Србији одн. Босни (Херцеговина практично није имала Јевреја, свега 227) у последње време било досељено нешто Ашкеназа, па су имали и своје синагоге независне од сефардских.

Све у свему, у тадашњој Краљевини СХС било је Јевреја сасвим мало више од пола процента (на укупно мало више од 12 милиона становника). У Србији их је било 0,3% и то процентуално више у Јужној Србији него у Северној, у Босни и Херцеговини 0,6%, у Хрватској 0,7%, у Војводини (без Срема али са Барањом) скоро један и по по сто (1,4%).

Ти проценти су остали и код следећег пописа; можда су незнато, математски једва приметно, смањени. Не зато што би број Јевреја опао код следећег пописа, већ што није могао држати пун корак напредовања са осталим верама.

1931 било је у Југославији 68.405 Јевреја на укупан број становништва од скоро 14 милиона. За пола процента требало би да их је 70 хиљада. Било их је незнатно мање од пола процента (4,9 про миле), док их је десет година раније било мало изнад пола процента; округло увек пола процента.

Упоређења између ових двају пописа нису сасвим могућа, јер су сад подаци публиковани по бановинама. Сем тога, нису 1931 сви Јевреји обухваћени у једну рубрику, већ у три: јеврејско-сефардску, јеврејско-ашкенашку и јеврејско-ортоксу. Првих је било нешто изнад 26 хиљада, других изнад 39 хиљада, трећих 3227.

С друге стране, овако класификовани подаци дају нам први пут сигурну, бројну могућност да утврдимо релацију снага између тих јеврејских група.

Ашкеназа је било знатно више него Сефарда. Ако још и Ортодоксне Јевреје прибродимо Ашкеназима (они су скоро искључиво из редова Ашкеназа), Сефарда је било мање од две петине, Ашкеназа са Ортодоксним више од три. Иначе сами Сефарди су стојали према Ашкеназима равно као 2:3. У Београду је било Сефарда скоро седам хиљада, Ашкеназа скоро две хиљаде. Сем Београда, највећи број Јевреја је имао Загреб (8.702), Сарајево (7.726), Битољ (3.778), Суботица (3.758), Нови Сад (3.135), Скопље (2.635), Осијек (2.445), Сента (1.457), Велики Бечкерек (1.352), Сомбор (1.175). У осталим градовима их је било мање од хиљаде. Али у десет поменутих градова плус Београд живело је укупно 45.099 Јевреја односно две трећине свих Јевреја Југославије.

По селима их је било само у Војводини и, гдегде, Хрватској. Било је целих срезова без иједног Јеврејина. Знам да их је било процентуално највише у Сарајеву и Битољу. То сам рачунао још у Југославији. А ево зашто. Изашао је био закон о померању судских термина (не сећам се тачно наслова); по њему, ако би неки рок (нпр. менични) пао у недељу или празник, он се померао на следећи дан. Под празником се разумевао празник не само

већине становништва под одређеном територијалном надлежношћу суда, већ сваке вере која ту броји бар десет од сто становништва. Ја сам тада рачунао да су то само Битољ и Сарајево за Јевреје одн. за јеврејске празнике.

Њихова месна померања, њихове дислокације и инлокације, било би врло интересно пратити, али ми немамо при руци потребну литературу, и то би прешло оквир ових студија.

Може се само рећи да је 1829 пруски гардиски официр Пирх, описујући Србију, установио да у њој “ван Београда, нема у ствари нигде Јевреја”. (Књ. I, стр. 90). 1878 је надошао Ниш са неколико стотина Јевреја. Ван тих места, мало их је икад било у Србији. У Војводини, пак, било их је свуда, и све су више из вароши прелазили у села (која се у Војводини једва разликују од вароши). У Македонији су такође били сконцентрисани у два града: Битољ и Скопље, донекле још у Штипу. Било их је и у Старој Србији у две вароши по неколико стотина. Тако у Приштини (1931 године) 370 и у Новом Пазару 250. Откуд они тамо? Нашао сам код Самуила Крауса, познатог југословенског етнологa (родом из Славонске Пожеге али живео у Бечу), да је “1897 године Османлиска влада у пуној тишини населила неколико хиљада Јевреја, принуђених да напусте Русију, у пашалуку Призренском” (Испитивања о Јужним Словенима, стр. 287). Краус, као Јеврејин, свакако то није исмислио, али је број јако увећао; несумњиво се радило о неколико стотина а не хиљада Јевреја. И у Босни је канда испочетка (за турског вакта) било Јевреја само у Сарајеву и Травнику; после су прилично населили и остале градове Босне; било их је по неколико стотина у Бијељини, Тузли, Зеници, Жепче, Брчком, Високом итд., чиме су се ти градови у броју Јевреја скоро изједначили са Травником (1831 г. 344 лица), који су Јевреји доцније напустили.

1941, пред сам Други светски рат, рачунало се да Југославија има 16 и по милиона становника. Пошто су Јевреји у првом десетогођу порасли за свега 4.246 лица, можда би у другом порасли за нешто мало више, за четири и по хиљаде (било је и нешто добеглих Јевреја из Аустрије и Немачке). Било их је, према томе, око 73 хиљаде, у крајњем случају 74 или 75 хиљада душа. Процентуално опет нису премашили пола процента.

О народности предратних Јевреја не може се говорити, нарочито не по једној формули. Они у Србији су се осећали Србима и вређали би се кад би им то неко оспоравао; пре Првог рата су се означавали као Срби Мојсијеве вере. У Македонији су били скроз неодређене народности, у Босни такође нејасне, мада је интелигенција нагињала ка србизму. У Војводини су говорили мађарски, али су своју децу давали у српске школе. У Хрватској и Славонији говорили су немачки, али је била очита тенденција похрваћења.

Други светски рат је, нажалост, прекинуо све те процесе.

II.

За време последњег рата већи део југословенских Јевреја је нестао; у општој акцији за уништење Јевреја Средње Европе и југословенски Јевреји су платили крвави данак.

Колико их је нестало? То, разуме се, није бележено, нити се може статистичком методом директно утврдити. Може донекле индиректно, установивши евентуално колико их је преостало. Кад би то било могуће констатовати, знале би се жртве али не и све друге статистички релевантне чињенице (нпр. колико би их и иначе умрло природном смрћу или услед ратних недаћа, колико је порода ометено итд.).

Но, нажалост, ни тај најобичнији салдо није могуће установити. И то из врло простог разлога, што први попис Југославије није извршен одма иза рата, као што ни последњи није изведен пред сам рат. И затим, још важније, што се нису сви преостали Јевреји нашли приликом првог пописа у Југославији. Многи се нису вратили, и они нису могли бити обухваћени пописном операцијом.

О том питању ја сам писао у чикашкој “Слободи” чланак под насловом “Око броја Јевреја у Југославији”; он је изашао у броју од 20 маја 1959. Дословно гласи:

“У лондонској “Поруци” за децембар 1958, уредник г. Радоје Л. Кнежевић је публикувао студију под насловом “Подаци о југословенској емиграцији”. Ту су са што више диференција изложени подаци о емиграцији садашњице уопште, о југословенској емиграцији посебно. Питању Јевреја посвећена је

нарочита пажња. Том приликом је писац нагласио “недовољну поузданост Титових статистика”. Он је изнео како је по попису становништва Југославије од 1948 било тамо 6853 Јеврејина. Међутим “према прецизним подацима” енглеског писца Манколма Прудфута (Европске избеглице 1939—1952, Лондон 1957), “само до краја 1951 иселило се Јевреја 7668 — тј. 811 лица више него што их је Титов попис забележио. Да забуна буде већа, према попису од марта 1953, претходни резултати, у Југославији још увек има 2000 Јевреја”.

Разлика између ових бројева је очигледна. Још више кад се саберу бројеви исељеника у саму Палестину одн. Израил. Њих самих је било од 1946 до краја 1951 — 7791, а укупан број исељеника треба да буде 7664!

Но ипак контрадикција није тако велика како је замишља г. Кнежевић. Бројеви имају разне изворе, разне методолошке особине итд., па не могу бити сагласни. Главно је ово: број од скоро 7000 Јевреја 1948 и округло 2000 1953 не претставља Јевреје по вери, још мање по раси, већ по “народности”. По вери и по пореклу их је било ипак знатно више. Сам г. Кнежевић каже да је “рат преживело” око 11 хиљада југословенских Јевреја. Ја рачунам нешто више, али не много више.

Неоспорна је чињеница да је за време последњег рата у Југославији вођена акција потпуног истребљења Јевреја. У Хрватској су то вршили Хрвати, у Србији Немци. Стало ми је много да то нагласим. Срби нису — хвала Богу — ни индиректно учествовали у овом гнусном акту од стране Немаца. У Бачкој су их канда Маџари таманили, у Македонији не знам ко. Тамо их је било много: процентуално их је највише било у Битољу (и Сарајеву). Сад их у целој Македонији (тј. 1948) има 319. Од укупног броја регистрованих Јевреја по народности живело је 1948 у Србији две трећине, а у Босни једна шестина, док на све остале републике није спадало више од једне шестине.

У Србији је било нешто мало Јевреја и сачувано. Легално су сачувани у првом реду хришћански супружници, тј. Јеврејке удате за хришћане или Јевреји жењени хришћанкама. Ни њих ни њихово потомство нису Немци дирани. Затим ратни заробљеници лично (док њихове породице нису имале

заштите). И онда још једна категорија, од које је можда било свега два-три лица. То ми је причао пок. Милан Тодоровић, професор Правног факултета. Он каже како је једном ишао цара Уроша улицом и срео (1943) неког свог старог друга Јеврејина где слободно и без ознаке шета. Погледао га је зачуђен, а овај му рече: “Видим да се чудиш како сам остао жив. Ја сам срећом био одликован Белим Орлом са мачевима, и према Нирнбершким законима оставили су ме у животу”. Таквих лица заиста није могло бити много, а можда неки нису ни покушали да то саопште јер се нису надали спасу. Али случај заиста симптоматичан. Док су Хрвати понајпре убили сва лица одликована од “српских власти” (уствари југословенских), Немци су остављали живот и Јеврејима који су били одликовани у борби против њих. Тиме не желим нимало да ма шта повољно изнесем овде о Немцима, већ само да још једном истакнем зверства Хрвата из последњег рата.

Број илегално спашених био је далеко већи. Било их је, пре свега, у оба покрета против Немаца, иако у Дражином покрету знатно мање него у комунистичком. (Ја лично познајем Јевреје који су цео рат провели у покретима ђенерала Михаиловића; они нису кажњавани од комуниста као Срби православни). Било их је пребеглих у Италију. Било их је скривених у Србији. Лично сам виђао једну глумицу у Београду, знао сам да је у механичкој радионици Београда био један шегрт Јеврејин итд. Многи су Срби смрћу платили чување Јевреја.

Тако је хвала Богу ипак нешто сачувано, највише једва четвртина броја од пре рата (али свакако петина, проценат се креће од 20 до 25%). Данас су и ти преживели напустили земљу, јер нису хтели да живе у комунистичкој тиранији. Они су искористили генералну дозволу исељења као што би је искористила свака народносна група да ју је добила (још су је Руси добили). Приличан број међу преосталима опредељује се као Јеврејин, што је сасвим разумљиво (јер није искористио дозволу исељења и јер жели да игра неку улогу у југословенској држави).

Огромна већина Јевреја који нешто значе у данашњој Југославији определили су се као Срби. И то не само они из Србије, већ скоро без изузетка они из Босне, па чак и Срема и Славоније. Хрвата нема много. Ја сам само једног поуздано нашао у књизи “Ко је ко у Југославији”. То је Ђука

Јулиус, који је рођен 1925 у Београду, сарадник је Политике, пише јединственим српским језиком, па чак и име српско носи. Има таквих парадокса. Интересантно је још да ни Ели Финци, један од водећих лица у удружењу српских књижевника, није хтео рећи да је Србин, већ је питање о народности оставио без одговора. Он је рођен у Сарајеву, а после уклањања Зоговића најважнија личност за “српску” књижевност. Он пише лепо српски, то се мора признати. Ни Оскар Давичо, рођен у Шапцу 1909, није се хтео декларисати као Србин, а и он жели да се сматра за главног претставника српске књижевности. То су ретки изузетци; највећи број угледних Јевреја из целе Југославије јасно истиче своју српску националност, па чак и други Давичи, Финци итд. Ови се боје да се не замере антисрпској клици на челу Партије и Државе.

Ми радо примамо Јевреје у своју етничку заједницу и чврсто стојимо уз њих”.

III.

У свом чланку “Око броја Јевреја у Југославији” у “Слободи” од 20 маја 1959, ми смо казали да је последњи рат преживело око 20 до 25 од сто раније постојећих Јевреја, а да не знамо ко је уништио Јевреје у Македонији.

Међутим, отада су многе ствари разјашњене и многи нови подаци саопштени. Ради се већином о евалуацијама, јер нема пописа убијених Јевреја, а те евалуације потврђују углавном нашу тезу.

Поводом хапшења ратног злочинца Адолфа Ајхмана у Израелу, за кога се тврди да је био умешан и у процес ништења југословенских, специјално македонских Јевреја, доста је тога изнето у јавности преко југословенских новина. А и пре тога је у издању Института за националну историју у Скопљу објављен чланак др. Александра Матковског “Трагедија Јевреја из Македоније”. Аутор је у чланку описао трагедију Јевреја које су Немци и Бугари транспортовали 1943 године из Скопља, где су неко време били у концентрационом логору, у место Треблинка у Пољској и тамо их све ликвидирали. У овој групи Јевреја из Македоније било је 7.300 лица. За свој рад, аутор др. Александар Матковски користио је оригинална документа заплена од Немаца и Бугара.

Београдска “Политика” је у броју од 27 јуна 1960 донела чланак о реперкусији хапшења Ајхмана код југословенске јавности и том приликом је писала:

“...Народи Југославије нису заборавили да су нацисти и њихови помагачи за врло кратко време уништили десетине хиљада породица Јевреја. Од 75.000 Јевреја, колико их је било у Југославији априла 1941 године, преживело је свега 15.000.”

...Нарочито је позната улога Ајхмана у прогону и уништењу Јевреја који су живели у Македонији и Бачкој.

Одмах по доласку немачких и бугарских окупационих трупа у Македонију извршена је принудна ликвидација свих јеврејских предузећа и донете су наредбе о обавезном обележавању Јевреја, забрани посећивања јавних локала, путовања, изласка на улице итд. У марту 1943 године, македонски Јевреји готово су потпуно истребљени.”

Почетком марта 1943, немачки и бугарски фашисти, спроводећи свој план, похапсили су све Јевреје из Скопља, Битоља, Штипа и других места Македоније.

Из заплених докумената немачке полициске стражарске чете у Нишкој Бањи види се да је из Скопља свих 7.000 македонских Јевреја депортовано у логор Треблинку (код места Малкинија — Пољска), и то у три транспорта. Ниједна од тих жртава није остала у животу.

Уништење 14 до 15.000 Јевреја, који су живели у Бачкој, такође спада у домен активности злочинца Ајхмана и његових сарадника. На његов захтев 1944 године прибављени су вагони да би се бачки Јевреји депортовали у Немачку. На путу, велики број депортираца полудео је или умро, а тела помрлих, заједно са онима који су још били у животу, одмах су камионима превожена у крематоријуме. Упорна злочиначка активност везана за име Ајхмана није била обустављена или ублажена ни у периоду када је Хитлерова Немачка већ била на издисају”.

У “Политици” од 10 фебруара 1961 наводи се шта су све југословенске власти саопштиле суду израелском о геноциду над Јеврејима у Југославији, а поводом претстојећег процеса против Ајхмана. Тамо изос. стоји:

“Само о геноциду над Јеврејима на тадашњем подручју усташке Хрватске, односно НДХ, говоре 42 документа. Ти документи, поред осталог, бацају и пуну светлост на сарадњу усташке полиције са Гестапоом на плану истребљења Јевреја. Документа обухватају писане споразуме између Гестапоа и усташке полиције о интернирању и транспортовању Јевреја, конкретне наредбе усташкој полицији за извршење постигнутог споразума, као и налоге за трагање за појединим лицима јеврејског порекла и њихово хапшење. Међу тим документима важан је нарочито “споразум” који су закључили Ајхманов представник Франц Абромајт, и Артуковићев опуномоћеник, шеф Рафсигура др. Црвенковић. Документа откривају најпунију сарадњу шефа усташке полиције Андрије Артуковића са Ајхманом, односно са нацистичким властима и у питању транспортовања и уништавања Јевреја”.

Нигде се и никад не спомиње нека сарадња српских власти са Немцима у погледу тамањења Јевреја. Јер ње није ни било.

Југословенски комунисти, ноторно антисрпски расположени, хтели су пошто-пото да нађу и овде неку паралелу између Павелића и Недића. Али је нису нашли. Напротив, иако кроза зубе, признају овде искључиво немачку акцију. Тако у “Политици” од 12 фебруара 1961 стоји изос.:

“То је потврдио и командант гестаповске полиције у окупираној Србији генерал СС Мајснер Аугуст, који је после рата на саслушању пред југословенским војним иследником под својим потписом изјавио и ово:

“Познато ми је да је на Сајмиште из Берлина стигла једна команда са аутомобилом за гушење гасом, која је имала специјалан задатак, да у томе аутомобилу гуши Јевреје. Тај ауто је употребљаван отприлике два месеца, и у њему су само Јевреји гушени. Кад су та кола отишла са Сајмишта, Јевреја више није било на Сајмишту јер су на овај начин били ликвидирани. Закопавање овако ликвидираних вршено је на стрелишту код села Јајинаца. Не знам колики је број Јевреја на овај начин ликвидирани али мислим да није

већи од 2.000, јер је знатан број раније помро од пегавца и других болести, а неки су транспортовани у источне земље.”

Даље тај исти број доноси и податке о ништењу Јевреја од Хрвата, и то све према подацима послатим у Израел суду злочинца Ајхмана. Тамо још стоји:

“На територији бивше НДХ прогањање Јевреја почело је још пре него што су стигле специјалне немачке команде одређене за “решење јеврејског питања”. Усташе, као одане нацистичке слуге, одмах су почели да примењују све антисемитске мере и законе које су хитлеровци донели. Усташка полиција убрзо је блокирала градове и насеља у којима је било Јевреја. Они су по састављеним списковима извлачени из својих кућа да се више никад у њих не врате.

Јевреји из Срема и Словеније били су концентрисани у Винковцима, где су више недеља провели под ведрим небом, затворени на једном спортском игралишту. Затим су им одузете све ствари од вредности које су имали уза се па су потрпани у вагоне за стоку и у њима остављени да живе по неколико дана без хране и под најстрашнијим хигијенским условима. Ови вагони су затим довучени у Загреб, где су из њих избачени лешеви, па су придружени возној композицији која је ове и друге Јевреје одвела у Немачку да би на крају мученичког путовања доспели у логор уништавања у Аушвицу. Они Јевреји који су остали у усташким концентрационим логорима били су постепено ликвидирани у групама. Поред Јасеновца, уништавање Јевреја вршено је и у другим усташким логорима као што се види из исказа крволочног команданта логора Филиповића који је на једном саслушању навео и ово:

“Само у логору Ђаково рачунам да је за моје време било побијено 2 до 3 хиљаде Жидовки и њихове деце”.

Известан број Јевреја из НДХ био је транспортован у концентрационе логоре у Пољској, као што је, на пример, био случај са женским логором у Логорграду, где је било доведено око 1.600 жена и деце, а од којих се нико није вратио у Југославију”.

IV.

Југословенски званични органи признају да је преживело рат око 15.000 Јевреја. То је, разуме се, апроксимативан број, евалуација а не прецизан статистички податак. Може бити већи а мањи не може бити. Јер је властима које су га саопштите било стало да број покажу што мањим, жртве што веће.

Прецизан податак не може бити, јер није уопште никад утврђивано статистички колико је после рата било Јевреја па вери. И још нешто: У том процењеном броју су само Јевреји који су се затекли после Рата у Југославији, а то значи који су се вратили у земљу ако су били побегли, који су се вратили из заробљеништва, разних склоништа итд. Међутим, има доста Јевреја пребеглих из Југославије у иностранство за време прогона који се нису ни хтели враћати. Међу њима и сам велики рабинер др. Алкалај. Њих је југословенска “статистика” морала игнорисати па хтела или не хтела. Према томе, број од 17, 18, па чак и 20 хиљада преживелих Јевреја одговараће више стварности него број од 15 хиљада.

Ако их је у земљи после Рата било 15 хиљада, данас их опет нема више од трећине тога броја. Највише шест хиљада. Остали су емигрирали. То је најпре било забрањено, па после начелно дозвољено ако је земља циља Израел (сем неколико категорија професија). Већина је искористила ту могућност, а многи су после покушали да се из Израела пребаце у друге земље. Према сумарним подацима последњег пописа (1953) има сад у Југославији само 2 хиљаде Јевреја, углавном само у Србији.

Ту су Јевреји-Израелци, како стоји у званичним подацима. То су национални Јевреји, који имају само ту народност. Остали су се национално интегрирали. Углавном су се декларисали као Срби. И ови би то исто урадили да тиме не блокирају сами свој евентуални излазак из земље. Декларишући се као Јевреји-Израелци, они резервишу могућност да некад напусте земљу, којој национално не припадају.

Према томе, од бивших Јевреја у српском етничком подручју нестало је, нажалост, највећег дела. Преостали се раселише, или чекају да се иселе. Остао је мали број, можда најбољи, свакако “неквалификованијих”, који су тако срасли са земљом и народом, да се не могу од ње одвојити.

Они су се идентификовали са тим народом и тесно приљубили уз земљу која их је родила. Они су постали Срби.

Према томе мањински проблем Јевреја код нас је решен. Њега више практично нема. Јер више практично и нема Јевреја међу Србима; Има нешто бивших Јевреја, према којима не осећамо никакву дискриминацију.

V.

Приликом коректуре овог рада морамо да додамо неке нове податке. Та нпр. саслушање у Јерусалиму, на процесу против Ајхмана, сведока Ал. Ариона, бившег југ. Јеврејина. Према листу “Ноје Цирхер Цајтунг” од 20 маја 1961, он “даје сасвим прецизне податке о истребљењу Јевреја у Хрватској и Словенији”. Даље саопштава дописник тога листа:

“Као главне кривце он сматра “маршала” усташког у “независној” Хрватској (сви ови наводници потичу од коресподента листа, ЛМК), и министра унутрашњих послова Артуковића који данас живи у САД. Њихови помагачи су били већим делом фолксдојчери. Протеста из редова становништва није било. Па ни католичка црква Хрватске није подигла свој глас кад су Јевреји депортирани а све синагоге или запаљене или обесвећене.

По његовим наводима, од укупно 75 хиљада Јевреја, колико их је у почетку рата живело у Југославији, њих 60 хиљада је нестало. Осам хиљада живе данас у Израелу, а пет до шест хиљада је остало у Југославији”.

По “Политици” од 20 маја исте године он је још казао да се 2.000 Јевреја “сада налази у разним крајевима Северне и Јужне Америке”. То их је ипак 16 хиљада. Разумљиво је да он као Јеврејин не даје веће него мање бројеве ако не зна прецизно.

И коначни резултати пописа од 1958 мењају понешто исказану слику. Тако је по народности било у целој Југославији Јевреја 2.307, а по вери 2.565. Међутим, то нису ни издалека сви Јевреји Југославије. Јер их има и без вере и у другим народностима. Од ових две и по хиљаде Јевреја по вери било је више од половине Неспловена, док је од опредељених било Срба свега 220, а

Хрвата 693 (после и свих осталих Југословена). Али, као Срби су опредељени махом Јевреји без вере, и њихов број из званичних статистичких података не можемо установити.

IV. ТУРЦИ У СРПСКИМ ПРЕДЕЛИМА.

Колико је Турака било у Србији пре Карађорђева устанка, то нико не зна, и тешко ће се икад дознати. Они су били прилично концентрисани у малом броју насеља (највећим делом око градова), али њихов тачан број није никад био познат нити је могао бити познат.

Настаје XIX век, а са њиме и ратови за ослобођење. Какво ослобођење? Од Турака, јакако. Али у првом реду, испочетка само од турске власти, а не турске сиротиње, чак не ни Турака као целине. Ту су Карађорђе и остали вође Устанка били далековиди и великодушни. Он је писао 1 маја 1803: “Добре и мирне Турке који међу нама живе као браћу своју ћемо чувати...”

Први српски устанак почео је 1804 под видом борбе против непријатеља турске централне власти. Зато је у устаничким редовима учествовало и нешто Турака који су устали против дахија. Турчин Дели-Ахмед борио се заједно са протом Матијом и командовао је једним српским оделењем под Београдом све до 1807 године. Група Турака из Градишта, махом из редова сиротиње, ишла је уз Миленка Стојковића. Два муслимана из Ваљева постала су устаничке буљукбаше. Алија Плавих се борио на Дрини (његов је син после 1843 добијао српску пензију за палог оца), а Мујо Плавих је погинуо у јуришу на Ужице. Чак су и у Синђелићевој војсци на Каменици били неки Турци. Међутим, са развојем устанка нестали су и српски Турци из устаничких редова.

Али без обзира на ово пријатељско расположење појединих Турака према устаницима, и за време Првог устанка, као и свих доцнијих ратова, појављивао се демографски и етнички проблем Турака у српској земљи.

Сваки рат који је водила Србија од почетка њене борбе за Ослобођење, и њено свако ново територијално оформљење (чак и без рата) набацивали су гвозденом неминовношћу проблем турске мањине. Колика је? Да ли да остане међу нама, под којим условима и каквим видовима, да ли да се сели, ко ће је при томе помоћи, ко ће откупити њена имања итд.? Сваки рат је наносио те проблеме а не само његов крај (јер се померењем борбеног терена и чишћењем једног краја од Турака већ поставио тај проблем). Крај рата га је масовно постављао и то очекујући “дефинитивна” решења. Ако су без рата

настале територијалне модификације Србије, опет се јављао турски проблем, чак као примаран. Доказ: преузимање градова у Србији од стране Турака 1867.

Док је за време Карађорђа тај проблем решаван виа факти и, често, силом, Милош је гледао да га решава мирним путем и у споразуму са турским властима. Зато је тај проблем прилично дуго разтезан и повлачен, али је најзад добио једно решење које је одговарало српским националним интересима и није шкодило српском угледу у иностранству.

Са укупног српског гледишта ове мере и ови поступци нису били увек позитивни. Велики део “Турака”, међу којима је било доста поисламљених Срба, преселио се у Босну, и тиме појачао број Муслимана. Ови Муслимани су били према Србима нарочито рђаво расположени, а и без обзира на њих, Србија је магнетски привлачила у своја недра обесправљене и кметовске Србе из Босне. Тако је етничко чишћење Србије донело собом и грдне наше етничке минусе у Босни и Херцеговини. Од земаља са сигурном апсолутном већином српског православног становништва постале су земље са њиховом релативном већином; од неспорних српских земаља, постале су спорне.

Тако то у животу бива вазда: чистих актива, без икаквих пасива, нема нигде.

Србија потпуно очишћена од Турака водила је ратове за Ослобођење 1876—1878. Тад је добила, Берлинским конгресом, неко повећање (позната “четири округа” на југу Србије), и у њима подоста Турака. Ови су се такође постепено из Србије повукли. Остао их је невелик број, нарочито у Нишу. Стеван Сремац је овековечио једнога од њих у својој приповетци (чини ми се “Јусуф-ага”), како он мисли о демократији, а нарочито кад, поводом посете краља Милана Цариграду, прича како је ‘наш краљ’ посетио “нашега цара”. Из те приче избија јасније немогућност интеграције него из читавог низа социолошких расправа.

1948 је било у граду Нишу 27 Турака, а у срезу нишком свега један.

Балкански ратови 1912—1913 донели су опет мноштво Турака српској држави и српском народу. Нанели су проблем који се решава до дана

данашњега, и то од самог становништва, а не од власти. И још увек није решен.

Сличне проблеме је имала да решава и Црна Гора иза сваког победничког рата. У погледу Турака, она их је решила, канда, радикално. Јер већ ни иза Првог светског рата, а поготову иза Другог, није тамо било Турака.

Њих има у доста великом броју, и то броју чија флукуација изазива чуђење и на први мах неразумевање, на Српском Југу, у Старој Србији и Македонији. Ова друга је данас “народна република, она прва аутономна област Србије под називом “Космет” (Косовско Метохијска аутономна област).

Ту треба утврдити њихово бројно стање и његово варирање. А то неће бити лако ни за данашњу ситуацију, а камоли пређашњу, првобитну (после освајања тих области од српских војска Србије и Црне Горе).

Треба даље нагласити да ни појам “Турчина” није сасвим опредељен. Тада није било јасне турске народности којој је тек Ататурк дао основу формирања. Под Турцима су разумевани сви Муслимани до 1878, отада су разликовани Арбанаси, а од почетка овог века и Срби муслимани (не у прошлом веку). Сви други муслимани, било којег порекла, и данас се обележавају као Турци.

За стање под Милошем Обреновићем имамо прилично података у монументалном делу дра Михаила Гавриловића под тим насловом, изашлом у три књиге од 1909 до 1913. Четврта књига, је нажалост, пропала у рукопису за време првога рата. Мада Мих. Гавриловић није статистичар, нити је имао најмање појма о овој науци, ипак његови подаци остају најбољи што их имамо у том домену. Неки ће од њих бити овде пренети, да би се добила бар приближна слика проблема Турака под Милошем.

У II књизи, која се односи на стање од 1821 до 1826, Гавриловић из. ос. пише:

“Оно што је углавном давало физиономију унутрашњим односима у Србији, то је у првом реду њено двоструко становништво: Срби и Турци...

Турско становништво је било релативно доста јако и концентрисано поред тврђава у варошима, које су стога имале сасвим турски тип. Милош у једном писму руском чиновнику означаје 1818 број Турака са преко 7000 душа, а 1820 седам до осам хиљада”.

По броју домова се види да је Турака било више, те и Мих. Гавриловић мисли да их је било 15 до 20 хиљада душа. Јер су 1819 “давани овакви бројеви распореда турског становништва по насељима: “Београд 2500 домова, Ужице 1000, Соко и околина 600, Ћуприја 300, Смедерево 200, Шабац 150, Јагодина 100, Ваљево и Чачак по 20. Из Крагујевца, Палежа и осталих паланака Турци су се готово били иселили, распродавши своја имања Србима”.

Према томе је домова турских било “кромје гарнизона” близу пет хиљада. Око Сокола су била и турска села.

У градовима и шанчевима број Турака се мењао. 1816 било их је, према тврђењу Срба, око седам хиљада, после више, па онда мање... III књ. стр. 155: Објашњавајући народу Султанов Ферман од септембра 1829, Милош је казао изос.: “Цар нам својим Ферманом утврђује да неће међу нама бити више других Турака осим оних који ће чувати градове, и да се нама предају сва имања турска у Србији... (приватна имања да откупе, “царска” данак да плаћају)”.

III, 315. “Још одмах после објаве Хатишерифа од септембра 1829, Милош је покушао да дигне Турке који су живели по паланкама. Иако је делимично у томе успео, углавном Турци по варошима уз градове остали су на свом месту. У њих Милош није ни дирао, јер су то биле угледне турске власти; сем тога, он није хтео да пренагли решење тога питања, очекујући да се оно дефинитивним хатишерифом уреди”.

“То очекивање је чинило, те је живот Турцима по варошима постао био готово несносан ...)”.

Стр. 317: “Чим је хатишериф (од 1829) стигао у Србију, Милош је заповедио Београђанима да нико не седи под кирију у турским кућама и дућанима, већ сваки да гледа да откупи кућу одн. дућан. На тај начин, он је

хтео да покаже Турцима да им ништа друго не преостаје већ да распродаду своје непокретности.”

Већ на дан читања хатишериџа у Београду и за још два дана највећи део имања турских у Београду био је откупљен. “Неки су Турци одмах изашли из Београда, маса је пак очекивала пролеће да пође у Турску. Тако је било по целој земљи. Нико није сумњао да ће они остати и даље у земљи”.

Но Милош се смилова и одложи Турцима сеобу до пролећа. Тада се умеша и Порта и протумачи да се хатишериџа односи само на села и паланке. Многи Турци нуђаху сад Србима паре назад. Текст хатишериџа од септ. 1829 гласи: “Кромје опредјелених гарнизона и крјепостјах, запрешчајетсја иним Туркам жит в Србији”.

Но Милош је хтео да ствар регулише до августа 1830, “кад је сматрао да излази једногодишњи рок предвиђен хатишериџом за њихово иселјавање” (стр. 324 пом. књиге). “Стога забрани шабачким, ужичким, ћуприским и београдским Турцима да раде земљу, пошто неће моћи скупити летину до времена кад се имају иселити. А то је значило да се селе”. Турци су се бунили и протестовали код везира. Без његове бујрунтлије, кажу, не примају их Бошњаци у Босну.

“Милош је строго забранио Србима да Турцима надниче: Нека упрте мотику на леђа па нека сами ору, говорио је”. (стр. 331).

Стр. 464. Већ до 1833 “Турци су се били иселили из свију села и паланака изузев Ћуприју, Лешницу и Лозницу, и неколико села у Соколској нахији; у градским предграђима било је још Турака у Београду, Шапцу и Ужицу.” Турци су преко Руса испословали да се ови преостали Турци не дирају бар још извесно време. “Милош пристаде да се Турцима по предграђима остави рок за иселјење још четири године, они пак по селима и паланкама да се одмах дигну”.

Овде, нажалост, престају излагања Мих. Гавриловића, јер IV књига није никад угледала света. Али даљу судбину Турака у Србији ми знамо: Они су се повукли, практично сви до једнога. Остали су само у градовима. Кад су ови, под Михаилом Обреновићем, предати Србима, Турци су се и одатле

повукли, у пуном реду и носећи собом све што се могло носити. Србија је практично остала била без Турака. Обистиниле су се пророчке речи Филипа Вишњића, изговорене само неколико деценија раније:

Друмови ће пожелет Турака,
Ал Турака ниће бити неће!

II.

О броју Турака у ослобођеним областима Србије почетком овог века не може да се каже ништа прецизно. Под Турцима није било националистичке статистике. О њој може бити речи тек откад су те области инкорпорисане биле Србији.

Први, истински статистички попис извршен је тек 1921 (не рачунам у статистику податке Милорада Вујичића, којима се желело на брзу руку сазнати бројно стање Југа). А од 1912 до 1921 настале су биле знатне промене у демографској структури Српског Југа, баш нарочито што се тиче Турака. Многи су се од њих већ до тада били иселили, многи су били пред иселењем, приличан број је постао био национално колебљив, флотирао између Турака и Арбанаса, неки су се бојали да кажу да су Турци. Итд.

Сад долази и друга методолошка тешкоћа: Код пописа 1921 су заиста Турци третирани посебно, али у приказивању претходних резултата за њих није била учињена посебна рубрика, уврштени су били у рубрику “Других” или “преосталих” језика (јер се директно о народности није ни питало, већ о језику као симптому народности, што још једном отежава овај проблем).

У тој рубрици било је 1921 године 165 хиљада лица. Несумњиво је међу њима било највише Турака, а остатак су чинили Грци и Цигани (јер су и Арнаути и Власи имали засебне рубрике). Но, колико је међу њима било Турака? То је проблем који нас занима. У табелама нема одговора на то питање. Срећом, дознали смо га заобилазно, у Уводу. Турака је било у Јужној Србији 1921 г. управо 150 хиљада (свега још 139 становника преко тога броја). Према томе свих “преосталих” мањина било је само 14 хиљада (јер су се и Грци већим делом тада били иселили).

Још увек је било Турака доста. Цела тадашња Јужна Србија (тако се зове у званичној статистичкој публикацији) имала је близу милион и по становника: милион и 475 хиљада. Према томе Турци су чинили десетину или 10 од сто укупног становништва. 1912 године мора да су чинили и 15 од сто. (Јер је 1921 већ било и српских колониста, чиновника, војске итд.).

Док смо утврдили несумњиво укупан број нађених Турака у целој Јужној Србији 1921 године (бар број тако пријављених лица; са српске стране није чињен никакав акт застрашавања или уопште упливисања на Муслимане који ће језик да означе), дотле је теже установити њихов географски распоред. Јер табеле показују само “Друге” језике а не посебно турски. Но ти други језици су углавном турски. Поред тога уз наведену публикацију дат је и картограм “Матерњи језици у Краљевини СХС по општинама”. Један одличан картограм рађен у Картографском институту Београдског универзитета. На једном картограму су само маџарски језик на северу и турски на југу, тако да се лепо може пратити смештај Турака у свим општинама од преко 5 од сто становништва тога језика. Углавном су били сконцентрисани од Велеса на исток до Дојрана и Струмице, а спорадично су се налазили у многим (али не свим) областима Јужне Србије, нарочито градовима.

Према табелама могло их је бити у Брегалничком округу близу 30 хиљада, Тетовском око 15 хиљада, Тиквешком нешто мало више, Скопљу и околини близу 30 хиљада, Битољу око 15 хиљада, Охриду и околини 6—7 хиљада, Куманову и околини око 8—9 хиљада. Итд.

Интересантно би било знати колико их је било у данашњој “Народној републици Македонији”, а колико у “Аутономној области Космет”. Јер су најновији подаци тако дати, по тој подели. Приближно се може рећи да их је било у округу Звечанском близу 6 хиљада, Косовском око 14, Метохији нешто више од хиљаде, Призренском округу око 10 хиљада. Укупно нешто више од 30 хиљада (свих “Других” било је у тим окрузима 33.708, али ја рачунам на скоро 4 хиљаде Цигана).

Дакле, приближно је на данашњој територији “Космета” било 1912 око 30 хиљада Турака, а на територији данашње Македоније око 120 хиљада. Ово су скоро најпрецизнији подаци који се могу дати.

Пошто податке од 1931 немамо, да пређемо на податке првог пописа комунистичке Југославије, из 1948. Тада је нађено у Македонији Турака округло 96 хиљада (равно 95.987). А на Космету 1.315. Али, толико је установљено у дефинитивним резултатима, док је у претходним саопштено било да Турака у целој Србији има 1914 (од чега 1004 мушкараца и 910 жена, док је свуда друго било више жена него мушкараца). Нешто није штимовало у државној статистици.

Тек ови укупни резултати нису изазивали ни сензацију ни сумњу. Укупни бројеви су прилично опали, а то се и очекивало. Јер је много Турака отсељено такође од 1921 до 1948. У Македонији би резултирани пад био приближно нормалан, на Косову и Метохији сасвим неприродан. Али ми немамо ни права ни могућности да исправљамо те званичне податке. Ми стручни статистичари примили смо чак те бројеве са поверењем. Ако не у свим појединостима, а оно бар у главним цртама.

Долазе онда резултати другог и засад првог пописа становништва у комунистичкој Југославији, пописа извршеног почетком 1953.

А ево како гласе ти подаци: у Македонији има Турака 204 хиљаде, у Србији 55 хиљада.

Од тога броја отпада на Северну Србију, “ужу” Србију близу 20.000, а на Космет скоро 35 хиљада. Пре ни хиљада и по, а сад 35 хиљада! И у ужој Србији толико може. Пошто немамо детаљне податке, не можемо рећи где се они налазе.

Значи да се у Македонији број Турака више него подвостручио, а у Старој Србији постао 25 пута већи! И то само у периоду од пет година.

Једна ствар невиђена и нечувена! Како је објаснити? Статистичар мора да нађе неко објашњење, било да установи фалсификат, било да нађе неку другу статистичку или ванстатистичку мотивацију. То ћемо мало са овим да покушамо објаснити.

Овде ћемо само још једном поновити рекапитулативно дате бројеве, да би их читаоци прегледније разазнавали. Турака је, дакле, нађено у хиљадама у:

године	Македонији	Космету	Укупно
1921	120	30	150
1948	96	1	97
1953	204	35	239

III.

Мало пре смо изнели да се за пет година (од 1948 до 1953) број Турака у Македонији подвостручио а у Старој Србији 25 пута већи. У Македонији је порастао за преко 110 од сто, а у Старој Србији за 2500 од сто.

Тако излази из званичних статистичких публикација Савезног завода за Статистику данашње Југославије. Па ипак, статистички је то немогуће схватити и признати. Статистика зна за двојаки прираштај становништва: природни и миграциони. Природни претставља вишак рођених над умрлима. Он износи око један проценат годишње, никако два. Према том феномену, број Турака у Југославији могао је скочити само за 7 или 8 процената, а не на стотине процената. Други миграциони прираштај становништва претставља вишак имигрираних над емигрираним. Он може некад бити заиста велики, али ретко кад толики колико показује југословенска статистика код Турака за пет година. И он може бити висок код малог а не великог волумена. То значи: ако нека народност има десет лица, још десет нових чине прираштај од сто по сто. Али на десетине хиљада старих не долазе лако десетине хиљада нових, и то за пет година!

Но шта ћемо да овде говоримо уопште о миграционом плусу кад сви знамо да је у погледу Турака Југославија доживела несумњиво миграциони минус. Само у погледу Турака и Јевреја и никакве друге нације, али у погледу Турака тај минус мора да је знатан. А југословенска статистика показује плус, и то плус нигде на свету, бар нигде у Европи постигнут откад се статистика води.

Како онда то објаснити? Да није Статистички завод податке фризирао? Не бих рекао. Та статистика је објективна свуда где нису у питању Срби.

Само кад се ради о Србима, нарочито у Македонији и Црној Гори, подаци се несумњиво фризирају било доле или горе (то значи код органа који их шаљу Савезном заводу или у самом том Заводу). Ја сам то доказао у књизи “Спорни Предела” и која излагања су примљена у Београду као велики терет. Број Турака није надуван у самом Заводу статистичком, како скоро сигурно изгледа.

Да нису на терену јавни органи допринели нешто овако нагло преокрету? На пр. да није државна власт наговарала муслимане да се као Турци декларишу. Нема нимало изгледа ни за ту тврдњу.

Шта је онда у ствари? Откуда тај нагли пораст? Изгледа да нам је могуће на ово питање дати задовољавајући одговор. Одговор се налази у самом наоко парадоксу: да што се Турци више селе из Југославије, њих све више има.

Тај парадокс постоји: и прва и друга чињеница, које би требало да се потру, а све се слажу и допуњују.

Турци се стално селе из Југославије, и то у Турску. Свега две етничке групе у Југославији имају право да се отселе у иностранство: Турци и Јевреји. Ако би припадник неке треће етничке групе затражио као такав сеобу, тј. иселјење, био би кажњен.

И обе ове групе чине богату употребу тог свог “права на иселјење”. И Јевреји и Турци се селе кадгод могу и гдегод могу. Јевреји су се углавном иселили који су хтели (а то је огромна већина преосталих Јевреја, нарочито “малих људи”). Иселјавање Турака траје стално и ако не масовно. Веома многи су се иселили. Причају ми неки Македонци да их у Скопљу више нема, а било их је много хиљада. И у Битољу се једва виде. Итд.

А њихов број статистички расте! Управо зато и расте. Сви они који желе да се иселе, пријављују се као Турци. Разуме се само муслимани, јер хришћанских Турака нема. А кад су Турци, нико им не би смео ометати иселјење.

Као Јеврејин не може се јавити нико ко није стварно Јеврејин, али као Турчин може се јавити сваки муслиман. Јер је и досад била некако флотантна

разлика између муслиманина Турчина и нетурчина. Раније су сви муслимани називани Турцима, чак у Босни и Херцеговини.

И многи Арбанаси чине од тог права знатну употребу. Јављају се као Турци, и то приликом пописа, а такође при одлучивању коју ће школу њихова деца да уче. Како има турских школа, и мора да их буде, то такође добро долази Арбанасима који се желе иселити да им деца науче турски, пошто они тај језик не знају. И тако број “Турака” расте у недоглед.

Али, иако свака власт мора респектирати вољу декларанта и примити као Турчина чак и онога ко није Турчин, не мора свака власт да му изда пасош. И имамо две сасвим различите праксе. У Македонији дају свакоме без изузетка пасош, чак и препоручују свакоме, ко може, да се сели. На тај начин постижу националну чистоћу Македоније. На Косову, пак, и Метохији, власт не даје пасош ни онима који изјаве да су Турци. Јер је власт у “шиптарским”, тј. арбанашким рукама а она не дозвољава да позиција несрба слаби.

Шта раде онда ти новопечени Турци. Увек, ако могу, они се преселе у Македонију као Турци, ту остану годину-две и онда се селе у Турску. Неки иду чак и у друге “републике”, да би одатле добили лако пасош за Турску. Само се тако може објаснити да их у Северној Србији има 20.000. Турска још не чини сметње досељењу “Турака” из Југославије, мада се и стим мора једног дана рачунати (кад турске власти увиде ко им све под називом Турчин долази).

Стара Србија ће од те жеље за сеобом имати мало користи, ако што уопште од Југославије имамо штету. Македонија ће ускоро постати, на папиру бар, сто процентно хомогена земља.

Доказ колико су наше тврдње тачне можемо наћи и у бројевима, можемо чисто статистички доказати. 1948 године било је у Македонији Шиптара 197 хиљада, а пет година доцније 163 хиљаде. Минус, дакле, од скоро 35 хиљада становника, а зна се колико се брзо Шиптари множе. У Србији, пак, углавном у Старој Србији, било је 1948 године 532 хиљаде, а 1953 године 566 хиљада Шиптара, и поред тога што се преко 40 хиљада Шиптара преобратило у Турке. Значи да би њихов пораст иначе износио око 75 хиљада лица. Значи

око 15 по сто за пет година, шта такође не изгледа нимало вероватно и поред кунићског наталитета тог народа.

У сваком случају, Македонци ће имати огромне користи од те сеобе “Турака”, они у бесцење добивају земљу, стоку и непокретности од “мухаџира” (тако се зову исељеници муслимани, који се селе из верских разлога). Српство од тога неће имати ништа. Чак и на имања отсељених квази Турака на Косову и Метохији не долазе Срби већ опет други, гладнији и зато опаснији Арбанаси.

IV.

У Југославији нису испочетка радо гледали настојања правих и фиктивних Турака да напусте земљу. Било је негодовања, чињене су разне сметње, сама Држава се сматрала увређеном. Та, то је земља 16 народности, како су се њени руководиоци често хвалили! Како да је сад напуштају читаве етничке групе?

Ја имам у својој архиви једну копију свога новинског чланка писаног веома вероватно 1954. Нажалост не могу да нађем и исечак из листа где је штампан. Да се види разлика у схватању и поступку око питања исељења Турака из Југославије сад и онда, упутно је тај чланак делимично пренети. У њему пише изос.:

У току је једно масовно исељавање Турака из Јужне Србије. Оно је узело маха већ више од годину дана, али тек сада југословенске власти пустише прве вести о томе. Очигледна је ствар да је пут Јосипа Броза у Турску дао повода да се о томе пише и прикаже тобоже предусретљивост југословенских комунистичких власти према тим појавама, као што је исто тако очигледно да је “пријатељство” турско-југословенско дало овим лицима згодан повод да траже отпуст из држављанства и да напусте земљу. Раније то је било немогуће, оваква лица би била осуђена на робију, као што је то и сад случај са осталим народностима које изразе жељу да напусте земљу. Ту привилегију су имали само Јевреји, а сад Турци. Срби никад.

Прве вести о овој појави дао је Лазар Колишевски, претседник “Народног Собрања Македоније”, у листу “Нова Македонија” од 28 марта ог. Он је

признао да се “у последње време повећао број молби припадника турске националне мањине за отпуст из нашег држављанства”. И онда даље каже: “До краја 1953, према подацима које ја имам, решено је молби за отпуст из држављанства 922 породице са 2404 лица, а у току ове године у решавању су молбе за још 576 породица”.

Ова “статистика” захтева једну брижну анализу. Колишевски, највећи репрезентант власти у Македонији, даје податке са резервом “према подацима које он има”. А зар би смели постојати подаци које он нема? Не, већ је то само резерва за случај да се његови наводи покажу као нетачни. Затим он каже колико је молба решено, и то само повољно решено, а не каже колико је њих упућено, колико је одбијено, колико одложено док се не попуне потребним прилозима.

Већ из самих његових бројева види се да се ради о једној масовној појави, а стварни бројеви износе сигурно пет или десет пута толико. А шта ће их тек бити кад народ увиди да су први успели! Јер даље Колишевски каже да се, према закону, од сваког петента тражи “гарантно писмо државе у коју одлази да ће тамо добити или да је већ добио држављанство”. То је доказ, каже даље Колишевски, да они воде рачуна шта ће бити са њиховим држављанима, да не би забога остали без средстава за живот.

Он очигледно говори неистину. Њима је добро дошла ова одредба Закона о држављанству да коче што више могу ово масовно исељавање. Колико им је оно непријатно види се из даљих речи Колишевског где каже: “Реакција, нарочито верска... ради свим силама на разбијању братства и јединства међу Македонцима и националним мањинама, конкретно са Турцима. У целој овој ствари основна је замисао реакције да отуђи националну мањину од наше социјалистичке заједнице, без обзира дали ће отићи у Турску или ће остати овде”. Па се затим жали како се проносе вести да постоји уговор о исељењу Турака, закључен између Југославије и Турске, што он категорички одбија. “Напори реакције су управљени притом на то, да се овим унесе смутња и неспокојство не само у редовима турске националне мањине, већ и код свих наших грађана муслиманске вероисповести”. Али, он завршава, власти не могу пренебрећи законске прописе, као ни начело “братство-јединство”, оне

ће се борити за његово учвршћење. Очигледна је ствар да се ради о претњи на рачун Муслимана.

Али, Турци не живе само у Македонији, већ у читавој Јужној Србији. Сад чујемо глас и из другог дела Јужне Србије, из тзв. “Космета”. Тамо је 10 априла, претседник Извршног већа Фадил Хоџа, одговорио у седници Народног одбора на питање Блажа Љутице “какав је став Извршног већа према исељавању турске националне мањине са Косова и Метохије за Турску”.

Разуме се да је то све било инсценирано. Хоџа је изнео податке како је Турцима тамо добро, исто као и његов македонски друг, и како “народна власт чини све напоре да и турска национална мањина, активно учествује у изградњи бољег живота у социјализму, како би се овде осећала не као у страниј земљи већ као у својој кући”. А онда признаје да се од 1951 иселило осам породица, а сад су још 63 породице поднеле молбе за исељење (од тога девет шиптарских).

Несумњиво да су и ови бројеви фризирани (статистичари то одма запазе). Али нека су тачни, и они и први из Македоније, ради се несумњиво о једном широко заснованом мухаџирству, какав није познавала ни Србија ни Краљевина Југославија. Истина, Колишевски у својој изјави опет се чеше за велико-српску буржоазију која је “покушала да ово питање искористи за себе”. То је његова омиљена тема. Тај бастард није још држао јаван говор ада није напао Србе и њихове тобожње великосрпске намере. Чак, кад је пре последњих избора, говорио у Крагујевцу, средишту Србије, напао је опет Српство. То су морали да слушају синови оних који су војевали, или чак животе дали на Куманову и Битољу. Овај македонски бригант био би турски чивчија да није било “великосрпске буржоазије”. И сад се на тај начин свети.

Много су збуњени вође тиранске Југославије што је напушта свак коме се да прилика. Баш упоређења између садање и прве Југославије најбоље показују каква је владавина била пре а каква је сад. На стотину илегалних прелаза границе данас не долази више него један од пре рата. Никакве националне групе раније нису хтеле да напуштају Југославију, јер им је било сувише добро. Нарочито су били задовољни Турци. Ми нисмо имали ниједну

групу националне мањине у Југославији која је била толико одана Србима, која се лојално опходила према земљи и њеној власти, као што је то била турска национална мањина. Она је признавала да су Срби на мачу од њих добили што су раније Турци били на мачу освојили, повиновала се судбини и водила живот лојалних грађана. Свакоме је, разуме се, пријатније у својој земљи него у туђој. Ми се не заносимо неким лажним формулама братства-јединства, које нигде на свету нису биле испуњене, а најмање у комунистичким земљама. Али смо ми признавали мањинама такав живот да они нису хтели да напуштају земљу. Код комуниста баш то није случај. Признали су, истина, право употребе свога језика, али су сва друга људска права скучили и одузели. И сад имамо овакву ситуацију: да Арнаути десет пута више беже него пре рата, Бугари из Босиљграда двадесет пута више итд. И сами Хрвати беже из хрватске тираније Јосипа Броза више него од “српске тираније” пре рата.

Сва бежања из Југославије властодршци затајкују кадгод могу, док надувавају ако неки арбанашки или бугарски војник дезертира. Сад, међутим, масовно мухаџирство Турака из Јужне Србије демантује најбоље хвалисања режима како су националне мањине задовољне. Цео лажни блок “братства и јединства” руши се као да је од карата.

V.

Сви бројеви Турака које смо изнели, југословенске су провенијенције, резултати званичних статистичких операција прве и друге Југославије. Јасна је ствар да никаквим другим подацима нисмо могли да дамо предност, јер нико други није у стању да то поузданије утврди.

Ипак ћемо, потпуности ради и вољни да покажемо највећу могућу објективност, навести накнадно два податка приватне провенијенције, пуштена у свет од озбиљних установа.

У “Годишњаку Муслиманског света” за 1929 (Париз) стојало је да у Југославији има “сада” (т. ј. у то време) 280 хиљада Турака (а онда стоји колико их је у осталим балканским земљама).

Ти су бројеви дати сасвим глобално; они претстављају пре процену него прави статистички податак. Како би уосталом до њега дошли сем преко Југ. државне статистике? Али су ти бројеви од иностранства примани као доста вероватни.

Пољски научник Тадеус Ковалски из Кракова писао је Интернационалној ревији за балканске науке 1936 једну студију о Балканским Турцима (Бгд.) Он каже: “Ми сретамо Турке у Југославији нарочито у Македонији уздуж источне обале Вардара, од Скопља до грчке границе. Ван ових насеља не налазимо их сем као острвца мање важности.”

VI.

Све оно што се у Јужној Србији Турчином сматра (и без обзира на мимикрију ради исељења) није етнички чист Турчин. Далеко од тога. Турска је ту насељавала Муслимане из свих својих области и сва три континента. Насељавала их је као Турке, и они су временом постајали Турци, јер нису наилазили ни на једну сродну или истакнуту етничку групу којој би пристали да се асимилију. Чак су и босански Мухацири пребегли тамо после Окупације Босне постали су били већ у другој генерацији Турци.

Да се види само какво се етничко шаренило крије под именом Турчин у Македонији, навешћемо само неколико података.

Турци насељени по појединим селима у Македонији деле се углавном на две групе. Једну претстављају Јуруци, првобитни номадски сточари, пореклом из Мале Азије, данас сви сталноседоци, земљорадници и сточари. Они сами радије зову себе Коњарима, по свом тобожњем пореклу од града Коње. Предела у којима живе Јуруци зову се Јуруклук. Такав један Јуруклук постоји на левој страни Вардара од Овчег Поља до Демир Капије, други у јужној подгорини Беласице (око Дојрана), трећи у јужној подгорини Ограждена. Другу групу чине Читаци, претежно земљорадници, по општем уверењу њихових суседа потомци потурчених Словена. Не може се још рећи колико је то тачно.

У поједине делове Македоније у другој половини 19 века, а нарочито 1878 године, турске власти насељавале су Черкезе, припаднике групе

кавказских народа. Нарочито их је било у Кумановској области, у околини Скопља, на Овчем Пољу, у околини Битоља, у Тиквешу, затим у самом Скопљу, Куманову, Штипу, Ђевђелији итд. Турци су хтели да Черкезима појачају своју снагу и утицај у тим областима.

Француско-немачки географ Гијом Лежан писао је 1870, описујући “Пут по европској Турској 1869” (географски часопис “Петерманова Саопштења” за 1870, стр. 289):

“На Косову Пољу је турска влада, по свом обичају, добру земљу одузела од Турака на бруталан начин и ту населила 40.000 Черкеза. Да ли ће ово насељење боље успети него у Бугарској, то се још не зна”.

Према томе је прво насељено Черкезима Косово Поље, а онда делови Македоније. Изгледа да се велики део њих вратио или свакако разбегао одатле. А остатак? Он је потурчен или поарбанашен. У Старој Србији врло вероватно поарбашен.

Може се лако десити да се Турци сасвим отселе из Југославије ако их Турска буде безгранично примала и ако остане комунистички режим у Југославији. У Краљевини Југославији су многи Турци живели рађе у њој него у Турској, из простог разлога што су у Југославији важили њихови верски закони (Шеријат), док је Турска била лаицизирана. Њима је и то олакшање према комунизму, али не и према религијски толерантној Југославији.

Онда се може десити да само топономастика указује на некадашње турковање у овим пределима, као што је и сад делимично случај у Македонији.

У Овчеполској Котлини, области у источној Македонији, постоји знатан број сеоских насеља са турским именима. Таква су насеља: Дорфули, Цумали, Кеседери, Мустафино, Ерцелија, Делисинци, Карацали, Амзибегово, Ациматово, Каратманово, Кадрифаково, Ђузумелци и др. Ова имена добила су насеља стога што су их оснивали малоазиски досељеници за време дуге турске владавине.

V. АРБАНАСИ

I.

Овде ће се говорити о Арбанасима, или, како их данас у Југославији на њиховом језику зову, Шиптарима. Ми смо их Срби одувек звали Арбанасима (чак и у народним песмама), ређе Арнаутима (према грчком именовану), сасвим ретко Албанцима (према западним језицима: Албанија итд.). Реч Шиптар није разумевао ни један по сто Срба ван саме области где они живе.

Зашто је употребљена њихова номенклатура и наметнута Србима, ја не знам. Не знам да ли се Шиптарима називају и Арбанаси у држави Албанији, или само ови наши (за разлику од оних). У том случају би овај назив био разумљивији и оправданији.

Разуме се да ћемо ми употребљавати стари, уврежени српски назив Арбанаси. У српским научним списима и нема другога; то је био званичан назив до 1945, па га је употребљавала и Државна статистика Краљевине Југославије (она је чак понекад писала Арнаути, али никад Шиптари).

Арбанаси су највећа национална мањина Југославије, и сва територијално мање-више концентрисана и компактна. За разлику од свих других мањина, она има своје територије, где је њено становништво у претежној већини и даје им свој национални жиг. Кад се узме у обзир да у њиховој области Арбанаси имају и главне претставнике власти, који и над Србима тамо владају, може се замислити прекарни положај тих Срба а и бригу свих осталих о судбини те територије.

Овде се тај проблем неће исцрпно претресати из више разлога. Немамо довољно података, свега из два или три пописа (трећег само сумарно), па се прави нумерички развој не може са сигурношћу пратити. О арбанашком проблему код нас је много писано; нарочито је писао Јован Цвијић у књигама које нису недоступне читаоцима спремним на материјалне жртве, нарочито у књизи “Балканско полуострво и јужнословенске земље”, и још “Говори и Чланци” (обе књиге по две свеске). Најзад, ако игде, има овде ствари које је добро прећутати. Научник не сме никад да говори неистину, али не мора увек ни да све каже шта мисли. Треба чекати погодан моменат и погодан форум.

II.

Арбанаси у нашој земљи живе претежно на раније чисто српском територију. До Велике Сеобе, 1690, њих је ту једва и било. Населили су се на земљишта и у домове од Срба напуштене. И увек даље, како су се Срби одатле померали и селили, на њихова места су дошли Арбанаси. Етнички чисто српска територија, прасрпска, постајала је постепено и све више арбанашка.

Остали су и многи Срби, али је њихова бројна снага била све слабија, они су гоњени и малтретирани, национално нису смели долазити до изражаја.

Онда су се почели селити. Док није дошло до васкрса Србије, сеобе су биле сасвим индивидуалне и једва приметне. Тада постају масовне. Стара Србија се денационализира; српско подручје се све више сужује, арбанашко све више шири. Турцима је било стало да од Арбанаса направе природну брану даљем српском надирању на југ и природни плот српског утицаја. Зато су их све више насељавали на границама Србије.

Још 1840, кад је познати балканолог Ами Буе написао своје монументално дело Европска Турска у четири књиге, овако је описао територију Арбанаса у Старој Србији (књига II, стр. 15):

“Арнаути насељавају западни део Горње Мезије, ивице Приштинског базена и извесне планине Новопазарског пашалука, одакле се шире до узвишених обронака Шара па га чак и прелазе...”

Затим каже да је њихова крв помешана са српском (то се мало даље цитира).

Кад су протерани Арбанаси из новоприсаједињених округа Србије 1878, тада је Косово сасвим изгубљено било за Србе. Тада настаде поплава српских предела преосталих под Турском са стране прогнаних Арбанаса. Мени је сам пок. Љуба Јовановић, академик и претседник Народне скупштине, говорио да је изгон Арнаута из тих крајева била катастрофална грешка Миланова. Последица је била да су се сви протерани Арбанаси населили до саме српске границе и тиме Косовску област етнички отели Србима. Те страшне последице ми испаштамо и данас. Међутим, Арнаути на југу Србије били би

компензирани Србима, који би свакако претстављали огромну већину становништва и чија би сва област била. Газде би само отишле, као што су и Турци из градова отишли; нико принудно не би смео да се задржи. Али није требало терати људе са свог огњишта и свог имања. Истина, ти Арбанаси су били сасвим скоро насељени од Турака, као граничари према васкрслој Србији. Но ипак су они ту били свили своја гнезда и одани су били својој груди. Многи сматрају (то сам читао негде, али се не сећам где) да се од њих, ослобођених беглука и спахилука, могао учинити сасвим лојалан слој грађана, који би чак атрактивно деловао на остале муслимане на границама Србије.

Француски дипломата и књижевник Рене Мије писао је 1888 у својим путописима “Од Солуна до Београда” у “Ревиви оба света” ово: “После Берлинског уговора Срби су у масама избацили Арбанасе из провинција које су им припале. Они су на тај начин стекли смртне непријатеље. Ако икад обрете очи према Србији, турска власт неће имати чвршћих бранилаца од Арбанаса”. То је писао Француз, пријатељ Срба.

Била је несумњиво и етничко-демографска грешка иселевање Срба из граничних турских округа. Тиме су се стварала места Арбанасима, који су се у њима ускопитили, а смањивало етничко право Срба на ослобођење те територије кад-тад.

Жорж Голи је издао у Паризу 1913 једну књигу под насловом ‘Пропаст једног царства’. Књига је писана 1902, како стоји у самој њој. На страни 322 каже писац:

“У Старој Србији, за шест последњих година, број хришћана је смањен у енормним сразмерама. Седамдесет хиљада међу њима је прешло на територију краљевине Србије. Колико их је убијено и преведено у Ислам? Рачуна се да данас има с оне стране Дрине преко 150.000 Арбанаса...”

На страни 351 каже да је “Околина Призрена, заједно са Јерменијом, најнесрећнија земља света” (описује сад детаље).

III.

Пошто подаци о народности из пописа 1931 нису објављени, то су могућа упоређења свега између три пописа извршена у Југославији. Тешкоће су још и у томе, што су мењане административне одн. државно-правне границе области на којима су статистички подаци купљени. Најзад што се у Краљевини Југославији питало за материњи језик и одатле изводила народност, док се у комунистичкој Југославији пита директно за народност.

Баш код Арбанаса је то компликовано, јер има њих приличан број који говоре српски. Кад се пита за језик, они се уврштају у рубрику српског језика; кад се пита за народност, они се уврштају међу Шиптаре (Арбанасе), какви се и осећају (јер су вере муслиманске и живе у заједници са арбанашким муслиманима).

Па ипак ће морати да се дају упоредни прегледи, макар и релативног значаја. Тако је било Арбанаса:

Године	у Јуж. Србији	у Црној Гори	у Југославији
1921	418.936	16.826	441.740
1948	695.631	19.425	750.431
1953	687.083	23.460	710.543

Међутим, већ 1948 живело је у “ужој” Србији преко 33 хиљаде Шиптара (углавном печалбара), док их је у остале три републике, заједно са Војводином, било округло само око две хиљаде. Сви су ови “Шиптари” пописани ван Јужне Србије само су провизорно од ње отсутни, и целим својим бићем припадају своме Арнаутлуку, својој ужој домовини. Њих има највише у Београду као резача дрва. Пошто је попис вршен зими, нађено их је знатно више него би се нашло лети. Али било кад да се нађу, они не припадају ни Београду ни Србији већ својој ужој домовини, у коју се сместа враћају кад посла немају. Статистички је недозвољено прибрати их “Космету”, али демографски и антропо-географски тамо спадају. Док су сви други исељеници из појединих предела Југославије већим делом изгубљени за свој првобитни предео, то није случај са Арбанасима, који се нигде друго

не осећају као код куће, и које околина такође не сматра погодним за асимилацију. Њиховом печалбом се етнографски ништа не постиже; они у местима зараде немају чак ни сталног склоништа. Чим заврше, већином сезонски, посао, враћају се кући и пределу кога се никад не могу одрећи.

Према најновијој подели државе било их је:

	на Космету	у Македонији	у Црној Гори
1948	498.242	197.589	19.425
1953	524.559	162.524	23.460

Код првог послератног пописа установљен је њихов нечувен укупан пораст: скоро 80% за 27 година. После веома мали или никакав пораст. У Македонији чак огроман пад: од 197 хиљада на 163 хиљаде. Тај је пад био толико јак, да је компензирао нормалан прираштај на Косову и Метохији.

Могу ли се разумети и објаснити ове бројне неочекиване ситуације? Могу, и донекле су већ објашњене у одељку о Турцима. Овде ће се другим речима то поновити, преневши текст једног нашег чланка у чикашкој “Слободи” од 1 фебруара 1956, под насловом “Откуда тако повећани број Турака у Југославији?”. Мало пре је то претресено са гледишта Турака, сад ће са гледишта Арбанаса:

“Пре свега и више свега то је произвела могућност исељења Турака у Турску. Многи Арбанаси се декларишу као Турци да би се иселили у Турску.

То исељавање је омогућено откад је Југославија члан Балканског савеза. Али у пракси, ми имамо о томе сигурне и несумњиве доказе, не дају све републике једнако дозволе исељења. Најлибералнија је Македонија, која на тај начин хоће да што пре добије хомогено “македонско” становништво. Ужа Србија то даје теже, а Приштина, т.ј. “Космет”, скоро никако.

То је такође логично, јер су у Приштини на власти арнаутски елементи, који желе да своју област задрже што чишће арнаутском и муслиманском. И у пракси се догађа ово: Многи Арбанаси из Косова и Метохије “пресељавају” се у Македонију, ту живе неколико месеци и онда траже дозволу за одлазак у

Турску. Многи се селе и у Северну Србију у том циљу, и отуда тамо 21 хиљада Турака.

Свакако да македонске власти усто фаворизирају декларисање Муслимана за Турке, јер се боје евентуалне арнаутске иридените. Тако се може разумети да по попису ар 1953 у Македонији 33 хиљаде Арбанаса (“Шиптара”) мање него 1948, што је немогуће (на Космету их је ипак 27 хиљада више).

Што је 1948 приказан мањи број Турака на Космету, то не може да зачуђава, јер су пописивачи, нарочито за муслиманске куће, били Арнаути, и они су стављали народност по својој вољи и свом схваћању, тим пре што им пописано лице само није умело да да сигуран одговор.

Огромно повећање броја Шиптара, који последњег рата нису страдали, а природно се множе као кунићи, почело је несумњиво да забрињује и “југословенске руководиоце”. И они су преко статистике учинили стоп. Али какав стоп? У Србији повећање, у Македонији смањење, и то на рачун Турака, који ће се постепено пребацили у Малу Азију, док сав терет мањине и иридените има да сноси сама Србија.

1948 године Југославија је била у меденим месецима са Арбанијом Енвера Хоџе, па је хтела да му покаже како она има Арбанаса скоро колико и он. Она је тај број надувала, а после се покајала кад су односи са Арбанијом постали затегнути.

Статистике од пре рата су биле апсолутно поуздане, и оне су број Арбанаса дале само мало ниже с обзиром на ондашње бројно стање него што би било по садашњем критерију да је онда примењиван. А откуда тај мањак? Ранија југословенска статистика није испитивала народност као такву већ матерњи језик. А познато је да око Шар Планине има доста Арбанаса који говоре српски, неколико десетина хиљада. Комисије су ишле на лице места, слате од раније статистичке управе, да то утврде.

По субјективном критерију, они су Арбанаси, јер се тако осећају. И Турци су на Космету означени као Арбанаси, и Цигани ит. д. А у Македонији је било 1948 неколико десетина хиљада муслимана Македонаца. То су такође

Арнаути, али су их натерали да се прикажу као Македонци. Сада их још терају да се прогласе Турцима.

То свако може, само Срби не смеју, јер они у Југославији имају најмања права”.

Број Арбанаса код нас је хорендан и он се стално пење. За време рата нису Арнаути уопште страдали нити су бројно опадали. Множе се као кунџи. Истина, и смртност одојчади је код њих била огромна, као и смртност уопште. Захваљујући новим лековима, као и хигијенском начину живота, има се очекивати много мања смртност целог становништва Југославије, нарочито Арбанаса (кажем нарочито Арбанаса, јер се код њих ради о радикалној промени начина живота, док се код других народа и слојева ради о постепеном побољшању).

Већ сада чине Арбанаси у Југославији три четвртине милиона становника, не много мање него цела Арбанија има становника. Пошто су наши Арбанаси практично сви муслимани, то се може поуздано тврдити да код нас има муслимана Арбанаса исто онолико колико у Арбанији (где још има близу пола милиона хришћана, две трећине православних, једна католика).

Арбанаси су не само највећа национална мањина код нас, (после долазе Маџари са округло пола милиона душа), него су бројно јачи од понеке југословенске “народности” (далеко јачи од црногорске народности, а не много слабији од македонске).

Тежак проблем они нама постављају. Они би чинили десет од сто становништва Србије и кад би овој придошла Македонија, а на самом Космету чине више од две трећине становништва (у Црној Гори пет до шест по сто).

Сва се арбанашка популација у нашој земљи налази на југу, управо југозападу Лужне Србије, обухвата целу Стару Србију, па је чак прешла и у Македонију. Причао ми је пок. Љуба Јовановић да је постојала опасност да пређу и на леву обалу Вардара. Сматра да би се то десило имедијатно да није било ратова 1912—1913.

Огромном већином муслимани, они нису напуштали Турску државу док је она постојала у њиховој близини. Нису се из ње масовно селили, па су према томе минимално етнички губљени.

Са Србима је побегло нешто католичких Арбанаса и населило се на нашој области у Срему, где је денационализирано (похрваћено).

У Хртковцима, Никинцима и Јарку — селима у Срему — населило се 1737 године око 500 породица арбанашког племена Климента, католичке вере. Клименти су се, као и остали хришћани, били придружили аустријској војсци када је ова, у походу против Турака, допрла до Новог Пазара, па кад је тај поход пропао — отступили су и они за аустријском војском. Током времена, претопили су се у Хрвате, тако да 1910 године од 2565 становника села Хртковаца знало је арбанашки само 37 лица, а у Никинцима од 1776 становника само око 18 лица.

Да међу Арбанасима у нашој земљи има поарбанашених Срба, не треба сумњати.

Ами Буе, највећи балканолог из половине прошлог века, писао је 1840 у својој великој књизи о Европској Турској (II, стр. 15): “У суштини ови Арбанаси нису ништа друго него раса бастарда помешана много са српском крвљу, као што су помешани Грко-Арбанаси у Епиру. Они су дошли на места која су емигрирани Срби напустили 1690 и 1737. Њихови фисови или племена... многобројна су... и сва потичу од мешаних алијанса албано-српских”.

Кад је то писао Ами Буе, и кад је посетио ове пределе, још је тек у почетку била арбанашка поплава српских земаља.

И Јован Цвијић на више места говори о “поисламљеним Арбанасима” итд. (Балканско полуострво, II, стр. 114 итд.). То су “мимикрирани” Срби. “Први је знак мимикрије (реч је енглеска и значи “смешно подражавање” ЛМК) у овим областима био примање арбанашког одела. Затим је дошло усвајање њихових покрета, понашања и самог језика, тако да се на путу и тргу нису могли разликовати Срби од Арбанаса... Овом спољном мимикријом становништво се чувало од мучења и насиља. Али је она водила непосредно

примању ислама и поарбанашавању. Има породица које су само упола поисламљене (у околини Пећи, у Гори код Призрена), где је мушкиње примило ислам а женскиње остало православно... Само се по себи разуме да, чим Србин постане муслиманин, престаје потреба за мимикријом, штавише... он постаје најљући насилник према својој браћи..." Итд.

Грдно много има поарбанашених Срба; било их је доста, кад је тај део територије ослободила српска војска, који још нису сав процес асимиловања потпуно били ни завршили, а ипак нико није, по мом сазнању, вратио се ни вери дедова ни својој старој нацији. Асимилација је била комплетна као ретко где.

На тој бази ми не можемо више много рачинати: да се данашњи Арбанаси, одн. један њихов део, врате Српству, мени изгледа немогуће. То би могло бити само кад би се они иселили из Арнаутлука, што они не желе, а не би било право присиљавати их. Тамо, пак, они су се сасвим интегрирали и сваки покушај накнадног диференцирања довео би не само до њихове изолације, већ веома вероватно и до физичке пропасти. Ја не знам много арбанашке прилике, али је менталитет њихов једнак као у Боки и Црној Гори (патријархално-племенско уређење).

Проблем ресрбирања ових предела више је него тежак, под комунистичком управом немогућ.

У Краљевини Југославији су била предвиђена само два ефикасна средства: исељавање Арбанаса у Турску и насељавање српских брђана на свим слободним имањима.

Исељавање у Турску било би, разуме се, хумано само онда ако би исељеници на то добровољно пристали и ако би им била исплаћена реална вредност њихових имања. Оно би практично било могуће само онда, ако им Турска осигура пријем.

То је све, канда, било вишемање постигнуто за владе Милана Стојадиновића, али до практичног извођења није уопште ни приступљено. Све је рађено прилично поверљиво, тако да се појединости не могу знати.

Друго средство: масовно насељавање Црногораца и осталих брђана (у првом реду Личана) обећавало је веома леп успех: истина спор и тегобан, али на “даљи рок” ефикасан. Он је, нажалост, потпуно омануо у последње време. По попису од 1948 било је Црногораца на “Космету” само 28 хиљада, или непуна четири процента становништва, док је Срба било 172 хиљаде или 24 по сто становништва. Арбанаси су сами чинили преко 70% становништва.

1953. апсолутни бројеви су се мало изменили, али су односи остали исти. Срби и Црногорци чине исте проценте; проценат Арбанаса је мало пао, али са Турцима заједно већи је него пет година раније. Црногораца има више од 31 хиљаде, но једнако 3,9%.

Црногорци су на водећим положајима (Мугоша итд.), али се не насељавају више. У ери слободе кретања и могућности вишеструке зараде у данашњој Југославији, Црногорци се углавном селе ка северу и првенствено бирају градове за своја седишта (највише Београд). Насељавање Косова и Метохије није више код њих популарно. А такође се и Личани селе првенствено у Војводину, где, као некадашњи партизани, имају првенство и разне друге привилегије.

Не треба заборавити да и влада те Аутономне области чини све сметње за насељавање Срба. Ако се упразни неко имање Арбанаса или “Турчина”, сместа на његово место доводе другог Арбанаса. Ма како парадоксално звучило, нема више ни бежања у Арбанију, па ни на тај начин имања Арбанаса не постају празна.

Само су Црногорци у стању да на терор Арбанаса одговоре равном мером, и само од њих је Арбанас имао решпекта.

Да је Црна Гора задржала своје пределе часно освојене у Балканском рату, и да је прокламована била слобода кретања само у границама “република” (што одговара појму федерација), онда би посебност црногорске федералне јединице била у српском интересу (овако, разуме се, није). А Црногорци су онда могли спровести шта су хтели. Војвода Добросав Јевђевић је писао пре три-четири године у чикашкој “Слободи” да је онда једна црногорска тројка (Ћилас, Попивода и не сећам се трећег) била јача од

самога Јосипа Броза! Али та тројка није заступала српске интересе, па је зато и била тако моћна!

Власт у тој Области имају Арбанаси, после њих Црногорци (који имају више репрезентативна места), а онда Срби. Претседник Извршног већа је Фади Хоца Арбанас, а то су исто и већина шефова административних дикастерија. Исти Хоца је у свом говору у Приштини 20 марта 1957 казао: “Од укупно 120 одборника оба већа Народног одбора Аутономне Косовско-метохиске Области, 63 су Шиптари, а од 59 посланика Савезне и републичке скупштине 34 су припадници шиптарске народности. У народним одборима срезова и општина на територији ове Области ради укупно 3.327 одборника, од којих су 2.044 Шиптари. У саветима и комисијама народних одбора, затим у органима радничког самоуправљања, у рукавствима масовних и друштвених организација и разним органима друштвене самоуправе такође огромну већину чине Шиптари.”

Ту скоро је у чикашкој “Слободи” изашао напис под насловом “Упропашћујући Србе на југу, комунисти обилато помажу Арнауте”. Потписан је са “В” (јамачно Властимир С. Петковић). Тамо изос. стоји (нажалост нема датума у исечку, али је он бар три године доцнији од говора Фадила Хоце):

“У Приштини, која је сада постала центар арнаутске експанзије, излази лист “Јединство” орган социјалистичког савеза радног народа Косова и Метохије. У свечаном броју, поводом прославе четрдетогодишњице КПЈ, у чланку “Равноправност Шиптара дело револуције” дају се подаци који су врло карактеристични.

У Косовско Метохиској области, коју сада комунисти хоће силом да претворе у арнаутску, “национални састав јавних службеника омогућава употребу шиптарског језика: 27,9 отсто јавних службеника су шиптарске националности. Поред 268 школа са наставом на шиптарском језику у овој области ради и 149 мешовитих школа са посебним одељењима у којима се предаје на шиптарском наставном језику. У овим школама 83.212 ученика шиптарске народности уче на свом матерњем језику. На универзитету, на

вишим школама налази се 519 студената шиптарске националности, који су стипендисти државних установа и привредних организација.”

Даље се види да је “послератни тираж разних публикација на шиптарском језику 3,672.900 примерака. 61 проценат одборника народних одбора општина, 51 отсто чланова среских одбора и 57 отсто народних претставника из ове области у савезној и републичкој скупштини су шиптарске националности, а 40 отсто чланова радничких савета су Шиптари.”

“У овој области у Савезу комуниста 48,7 отсто чланова су Шиптари, који су у руководећим органима савеза комуниста заступљени са 60 отсто.”

“Закључно са 1957 годином у привреду ове области уложено је 57 милијарди динара. Садашњим перспективним планом предвиђено је да Федерација уложи у развитак привреде у овој области 50 милијарди динара. Сем тога из средстава привредних организација и нормалног кредитирања (што је, наравно, све опет државно), уложиће се још 44,1 милијарде динара. Од тога ће се уложити у индустрију 42,7 а у пољопривреду 2,3 милијарде.”

То су подаци које дају сами комунисти и они јасно показују куда одлази новац који се узима од српског народа. А колико је комунистима стало да ојачају Арнауте, види се и по томе што су на почетку обилато помагали и званичну Албанију. Према подацима које даје комунистичка “Југословенска Енциклопедија”, свеска прва, “за прве две године (1945 и 1946) Југославија је испоручила робе Албанији у вредности преко две милијарде динара и војног материјала за преко 700 милиона, а од Албаније је примила испоруке у вредности од 290 милиона”. Не треба заборавити да је у то време српски сељак био лишен свега и да је скоро гладовао.”

За време последњег рата страдао је српски свет и тамо, на Косову и Метохији, у Старој Србији. Доста је њих убијено, а сви новодосељени су избачени били са свога имања.

Па ипак, истини на вољу треба рећи да оваквих бруталности као што су чинили Хрвати није било. Нејаки и немоћни нису убијани. Арбанаси су местимично показали своје особине витештва. Нарочито су чували српске културне светиње, у првом реду Дечане и Пећку патријаршију, које чувају

војводе истих породица већ неколико векова. Вандализма хрватског тамо није било.

Ја не желим нигде да умањујем српске губитке, али, као научник и статистичар, не смем ни да их преувеличавам, јер бих тиме дао отказ науци. У овом случају ја не располажем ни са довољно података. Али мој статистички инстикат ми говори да ефективне жртве Срба у тој области за време последњег рата нису премашиле пет хиљада лица. Ту рачунам само убијене, док помрлих на збегу, од глади итсл. има несумњиво више. 1948 било је Срба и Црногораца равно 200.000. Можда их је пре рата било и више (мање несумњиво није); они су тад чинили много више од трећине становништва, а сад су далеко и од једне трећине.

Место да се, под српском влашћу, Стара Србија све више ресрбира, она се све више десрбира. Ми се налазимо пред једном ситуацијом која није далеко од катастрофе ако је неко чудо не спречи.

IV.

Срба у Арбанији има веома мало. Ја сам једном у неком немачком статистичко-географском атласу нашао да их има десетине хиљада (то је било двадесетих година овог века). Међутим, прецизне податке сам нашао у водећем географском часопису Европе, тзв. Петермановим Саопштењима (где је и Јован Цвијић до Првог рата објављивао сва своја научна дела). Ту је 1930 године др. Карл Лор из Кила објавио студију под насловом “Националне мањине Албаније”. У њој пише да је аустриски окупатор извршио 1917 попис становништва и том приликом нашао у Скадру “Србо-Хрвата” 1049 или скоро пет процената становништва града (4.6%). Поред тога су установљене “словенске катунде” Грили, Омарет-Врака, Штоји са заједно 518 душа. Још и Буза са свега 78 “глава”. Ту су Срби чинили мањину од свега десет по сто становништва. Даље пише Лор: “Укупно је обухавала словенска језична група Скадра 1917 број од 1645 душа, од којих православних 1479 а 166 становника Штоји мухамеданске вероисповести. Битне промене у цифрама становништва нису се ни 1923 могле да забележе”.

Окупаторске власти су пописале само она лица која су се затекла на тој територији одређеног дана. Прави број Срба је ипак био нешто већи од овога,

можда и двострук. Јер не треба заборавити да су многи Срби онда избегли, а да су бар неки међу преосталим вршили “мимикрију” и претварали се за Арбанасе у времену кад је све српско било проклето.

Док овај немачки писац говори о Србо-Хрватима и Словенима у Скадру и околини, дотле претседник Извршног већа “Космета” Фадил Хоџа говори о “југословенској мањини у Арбанији”, и то “Црногорцима у Враки, Горанци и Шиштавцу” (“Политика” од 21 марта 1957). Срба, разуме се, нема нигде (мада је одатле и сам проф. Никола Вулић, а пре рата је био и викарни епископ Српско-православне цркве у Скадру Виктор, сам домородац!).

VI. ЦИГАНИ

На српском етничком подручју било је одувек Цигана, па их има и данас. Несумњиво их је све мање, јер принове нема: нови Цигани не долазе више на српску територију, најмање кришом као што је раније био случај; њихов природни прираштај је веома слаб (услед веома рђавих хигијенских прилика у којима живе); за време рата су јако проређени од окупатора; они покушавају да се интегрирају кадгод могу и да се дециганизирају.

Њихова интеграција је веома тешка, не зато што би се они томе опирали, већ што их околни народ неће да гледа као равноправне и себи једнаке. Њихова мрка комплексја их издаје иако свој посебан језик све више напуштају. Декласирани вековима, усто лабавог морала, не само што не привлаче околину већ је сасвим од себе одбијају.

Раније су били већим делом номади, “чергари”, тако да се статистички нису ни могли прецизно обухватити (приликом пописа). Српска државна статистика није их увек ни пописивала; били су просто елиминисани од пописа као да нису житељи земље. То је био случај код пописа од 1834 и 1859; попис од 1863 обухватио је само настањене Цигане а не чергаре. Други пописи су обухватили све до којих се могло доћи. (Ако су били уопште ван неког насеља на сам дан пописа, нису могли бити пописани, а у никаквим контролним списковима нису вођени). 1846, 1866 и 1874 пописани су сви Цигани до којих се могло допрети. Било их је округло увек око 20 хиљада, па у Државописима Србије (тако су звати ранији статистички годишњаци) стоји да их је и приликом пописа којима нису били обухваћени било исто толико. Приближно половина били су настањени а половина чергари.

Богољуб Јовановић, управник српске Државне статистике, пише у часопису “Дас Аусланд” за 1874 да их има у тадашњој Србији 24.556.

Тек по припојењу четири јужна округа 1878 број Цигана се знатно повећао (јер они нису напустили били те територије као остали муслимани).

У Географском приручнику Данијела Дитриша стоји да их је 1882 било 35 хиљада. Али тај приручник наводи да је Бугара тад било у Србији сто хиљада а Влаха 150 хиљада. Све су, канда, мањине овде приказане у повећаном

броју. 1900 године их је било по Каницу 46 хиљада, од чега у селима 37 а у варошима 9 хиљада.

Прецизан апсолутан број Цигана у Србији није могао да се установи. Релативан број био би, можда, тачнији: Цигана је било у Србији близу два процента од укупног броја становништва, али преко два процента није их било никада. Изгледа да их је процентуално било више после присаједињења четири јужна округа него пре тога. (Можда су се пре тога многи повукли са Турцима; Цигани су били претежно муслиманске вере иако их прави Муслимани нису сматрали равноправним и једноверним.)

За време последњег рата је постојала намера окупаторске немачке власти да Цигане у Србији истреби. Сместа је била издата наредба да се жигосу (обележе посебном траком, налик на Јевреје, али друкчијом траком, као расно нечисти, неаријевци). Тада је интервенисао румунски маршал Антонеску, који је за време последњег рата више Србе задужио него сви државници целог света, и Немцима саопштио да су српски Цигани у ствари Власи (Румуни) молећи да буду поштеђени од дискриминација. Окупатор је још лета 1941 повукао наредбу о жигосању Цигана. Међутим, кад се од српских власти тражило да сместа прикупе по сто српских грађана за убиство једног Немца, ове су купиле Цигане где су могле и колико су могле (али је ипак то био мали број; једино се вели да их је у Крагујевцу 1941 стрељано неколико стотина: на 4000 Срба ваљда 400—500 Цигана).

У сваком случају се морао очекивати њихов знатно смањен број, тим пре што се сад не говори ни о циганском језику ни о циганској раси, већ о циганској народности. А нађено их је премного, бар релативно премного. У целој Југославији је нађено непуних 73 хиљаде Цигана, од чега у Србији самој преко 52 хиљаде. Од тога броја отпада на

	Ужу Србију	Војводину	Космет
1948	33.366	7.585	11.230
1953	35.371	11.525	11.904

На све друге делове Југославије долази мало више од 20 хиљада Цигана, ни две трећине онога броја који се налази у самој ужој Србији. Ту нешто није

у реду, и ја сам ове резултате званичне статистике подвргао општој стручној критици у књизи ‘Спорни Пределу Срба и Хрвата’, страна 126 и даље.

Поред тога био сам написао још један веома детаљан чланак за “Слободу” крајем 1956. Уредништво га није пустило, али га није ни вратило. (Такве документоване чланке је тадашње уредништво одбијало, чланке на којима је рађено по више дана, а пуштало је написе састављене од голих фраза!!). Пошто немам копију, то су ти подаци за вазда изгубљени.

Предњи број се односи на годину 1948. Други попис становништва, извршен 1953, није у укупној Србији нашао ништа мање Цигана него претходни одн. први попис у комунистичкој Југославији. Нашао их је чак више, пуних 59 хиљада.

У Старој Србији их је остало једнако колико пре пет година, у Ужој Србији су порасли као и друго становништво, чак и нешто брже. Али су зато у Војводини, где је општи пораст становништва био међу најмањим у земљи, порасли за скоро 50%. Бесумње се ради о грешкама великог опсега.

Поред Србије, код оба пописа је утврђен велик број Цигана у Македонији, и нигде више. У Хрватској их је 1948 било свега 405. Тај податак ми је био јако сумњив, па сам тражио дуго податке од пре Првог светског рата. Тада је само бележен матерњи језик поред религије. Зна се, међутим, да многи Цигани нису задржали свуда свој матерњи језик, т. ј. да су га настањени Цигани задржали ретко и по изузетку.

Па ипак, према Статистичком Годишњаку краљевинах Хрватске и Славоније било је на њеном територију знатно лица са циганским матерњим језиком. Било их је према Годишњаку за 1905:

Године	Мушких	Женских	Свега
1880	1794	1688	3482
1890	2508	2385	4893
1900	3688	3519	7207

То су подаци у које би човек морао да посумња да нису најзваничнијег карактера. Јер су бројеви Цигана увек већи, и за 20 година су више него подвостручени (док је укупан број становништва једва приметно порастао). Не знам прилике, па не могу да вршим никакве коректуре.

Тек лица са циганским језиком било је у самој Хрватској и Славонији преко седам хиљада (то никако нису могли бити сви расни Цигани, нарочито не Цигани чергари; кад би се оперисало са бројем од десет хиљада, не би се никако погрешило. Од укупног броја 405 Цигана на целу “Народну републику Хрватску” било је у Барањи њих 264, тако да на територију раније Хрватске и Славоније опада свега 141 Циганин!!

Истини на вољу треба рећи да је највише лица са циганским језиком било у “Жупанији сриемској”, 1900 године равно три хиљаде. Али највећи део крајева где су они у Срему живели припао је Хрватској. Тако је 1900 нађено у срезу Жупања 733 Цигана, у срезу Винковци 769, у срезу Вуковар 201 итд. (Већ у сама ова три среза 1703). У Вировитичкој жупанији, која је сва остала Хрватској, било је 1900 Цигана 2053.

Где су се дели ти Цигани? Ја не познајем тамо ситуацију; можда су их и побили Хрвати за време рата, као што су побили Србе и Јевреје којих су се домогли. Али ја то чуо нисам. Па и да је то био случај, опет би их било више, као што је Јевреја знатно више, а за њих јадне није било у Хитлеровом делу Европе пардона.

Интересантно је и то да је попис од 1948 нашао у среским општинама које су припале Војводини, а то значи Србији, око 1200 Цигана, од чега само у срезу Старопазовачком 724, у срезу Румском 127, а срезу Земунском 224 (само у ова три среза далеко више од хиљаде).

Несумњива је тенденција Завода за статистику “ФНРЈ” да Србију што више циганизира а све друге републике “дециганизира”! То се математски може доказати.

Али у стварности, Цигани се не могу одржати нигде у Југославији као посебна нација. У Србији мање него где друго. Јер тамо живе под српском влашћу век и по, чују свуда само српски језик, иду у српске школе и служе

војску са српским језиком. У Македонији би се могли одржати још подуже, јер они никад нису говорили македонски (језик који су и сами Македонци морали да уче), где су измешани са многим другим народностима итд.

А “Савезни завод за статистику ФНРЈ” баш у Србији види и даље Цигане, а скоро нигде друго, тамо где их по социолошким и демографским законима не би могло да буде.

Тиме показују своју анимозност према Српству још једном, тиме дискредитира своју делатност и чине сумњивим многе друге резултате.

САДРЖАЈ

I. ДЕМОГРАФСКИ И ЕТНИЧКИ ОДНОСИ ОБНОВЉЕНЕ СРБИЈЕ	
А) Опште демографске прилике у Србији XIX века.....	7
Б) Етнички односи васпостављене Србије.....	13
II. ВЛАСИ И СРОДНЕ ЕТНИЧКЕ ГРУПЕ.....	21
А) Власи у Србији.....	21
Б) Куцовласи или Цинцари.....	26
В) Румуни у Банату.....	31
Г) Остале влашке групе у нашој околини.....	33
Д) Шта означаје реч “Влах”.....	37
III. БРОЈ ЈЕВРЕЈА У ЈУГОСЛАВИЈИ, НЕКАД И ДАНАС.....	46
IV. ТУРЦИ У СРПСКИМ ПРЕДЕЛИМА.....	59
V. АРБАНАСИ.....	76
VI. ЦИГАНИ.....	90

ЛИТЕРАТУРА

Сва су употребљена дела при изради ове књиге цитирана на својим местима осим званичних статистичких публикација. Њих ћемо овде навести, а затим и страна дела на оригиналу. То смо изоставили у тексту из техничких разлога (да се не мењају матрице приликом слагања). Српска и хрватска дела није потребно овде понова наводити, јер су у тексту дати сви потребни подаци о њима, тако да се лако могу пронаћи и, по потреби, контролисати. (То је циљ цитирања!)

Претходни резултати пописа становништва у Краљевини СХС 31 јануара 1921. Сарајево 1924.

Дефинитивни резултати пописа становништва од 31 марта 1931. Књига II: Присутно становништво по вероисповести. Београд 1938.

Коначни резултати пописа становништва од 15 марта 1948 године. Књига IX: Становништво по народности. Београд 1954.

Попис становништва 1953. Књ. I: Витална и етничка обележја. Коначни резултати. Београд 1959.

Ami Boue, La Turquie de l'Europe. I.—IV. Paris 1840.

Otto von Pirch, Reise in Serbien im Epaetherbst 1829. I., II. Berlin 1830.

Elisee Reclus. Nouvelle Geographie universelle. I Tome: L'Europe Meridionale, Paris 1876.

A. Ubicini, Le pays Serbe et la Principaute de Serbie. Souvenir de voyage. Revue des deux Mondes, 15 mai 1864.

Gerhard Gesemann. Heroische Lebensformen. Berlin 1943.

Felix Kanitz, Das Koenigreich Serbien und das Serbenovlk von der Roemerzeit bis zur Gegenwart. I.—III.

Emile de Laveley, En deca et au dela du Danube. Revue des deux Mondes, 1885.

Mirko Kossitsch, Die Suedslawenfrage, Zuerich 1918.

Karl Braunizs, Das Minderheitenproblem als rumaenisches Grenzproblem. — Zeitschrift fuer Geopolitik, 1926.

Georg Stadtmueller, Geschichte Suedosteuropas. Muenchen 1950.

Michel und Arthur Haberlandt, Die Voelker Europas und ihre Kultur, Stuttgart 1928.

Franz Miklosich, Die slavischen Elemente im Rumaenischen. Denkschriften der kais. Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Classe XII. Band. 1862.

Paul Joseph Schafariks Slawische Altertuermer. Deutsch von M. von Aehrenfeld. I. Band. Leipzig 1843.

Carl von Szoemig, Etnographie der oesterreichischen Monarchie. I.—III. Band 1855.—1857.

Constantin Jirecek, Die Wlachen und Maurowlachen in den Denkmaelern von Ragusa.

Zwei Briefe Dobrowsky's an Kopitar. Archiv fuer slavische Philologie. XXII. Band. 1900.

Adolf Ficker, Die Voelkerstaemme der oesterreichisch-ungarischen Monarchie ... Wien 1869.

Barth. Kopitar, Kleinere Schriften... Herausgegeben von Fr. Miklosich. I. Teil. Wien 1857.

Friedrich Krauss, Slavische Volksforschungen. Leipzig 1908.

Tadeusz Kowalski, Les Turques balkaniques. Revue internationale des Etudes balkaniques. Beograd 1936. P. 423.

G. Lejean, Reise durch die europaeische Tuerkei im Jahre 1869. Petermanns Mitteilungen fuer 1870.

Rene Milet, De Salonique a Belgrade. Revue des deux Mondes. 1888. George Gaulit, Le ruine d'un empire. Paris 1913.

Karl Lohr, Die voelkischen Minderheiten Albaniens. Petermanns Mitteilungen
1930.